

BOREČ

1973

**Elementi revolucionarnosti v razvoju NOB
do kapitulacije Italije
Pregled razvoja partizanskih političnih
organizacij v mariborskem okrožju v letih
1941—1945**

4

**Kako je bilo na Golobarju
Tragedija trinajstih partizanov, obkoljenih
v skalni duplini na Okroglem, v luči takratnih
razmer na Gorenjskem**

revija za zgodovino NOB in ohranjevanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Glavni odbor Zveze borcev Slovenije

Izdaja: Zavod Borec

Uredniški svet: dr. Aleš Bebler, Ciril Cvetko, dr. Tone Ferenc, France Filipič, Rudi Janhuba, Ljuban Jakše, Franc Konobelj-Slovenko, dr. Lojze Krakar, Ivan Križnar, Radko Polič, dr. Miro Stiplovšek, Tone Svetina, Črtomir Šinkovec, dr. Julij Titl, Vera Visočnik, Zima Vrščaj, Milan Ževart

Uredniški odbor: Ciril Cvetko, dr. Tone Ferenc, France Filipič, Ljuban Jakše, Ivan Križnar, Radko Polič (predsednik), dr. Miro Stiplovšek, Črtomir Šinkovec (gl. in odg. urednik), Zima Vrščaj

Uredništvo sprejema sodelavce vsak delovni dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana, Beethovnova 10

Poštni predal 203, telefon 21-901

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Vsebina

- 193 **France Škerl**: Elementi revolucionarnosti v razvoju NOB do kapitulacije Italije
201 **France Kosmač**: Ob ruševinah na hribu, pesem
202 **Črtomir Šinkovec**: Pismo iz Coronea, pesem
203 **Lojze Penič**: Pregled razvoja partizanskih političnih organizacij v mariborskem okrožju v letih 1941—1945
218 **France Kosmač**: Utrujenost, pesem
219 **Dr. Cene Logar**: Kako je bilo na Golobarju
228 **France Kosmač**: Z zimske poti, pesem
229 **Ivan Križnar**: Tragedija trinajstih partizanov, obkoljenih v skalni duplini na Okroglem, v luči takratnih razmer na Gorenjskem
240 **Ana Galè**: Čigava si?, pesem
241 **Jevgenija Semjonovna Ginzburg**: Butirske noči
249 **Cvetko Zagorski**: Invalid, pesem

Likovna umetnost

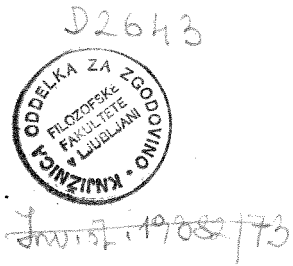
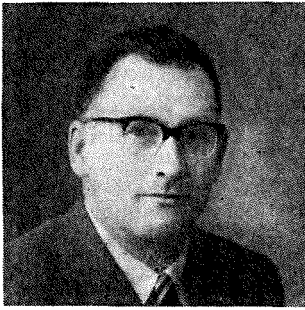
- 250 **Stane Kumar**: Slikarka Gabrijela Spanring-Žugel

Književnost — Ocene

- 254 **Iztok Ilich**: Avgust štirinajstega
255 **Slavko Rupel**: Partizanske tiskarne na Slovenskem
256 **Slavko Rupel**: Knjiga o junaku iz Kobarida
256 **Prejeli smo v oceno**

Slika na naslovni strani: Marij Pregelj: Pokol na Zaloški cesti, olje, 1957

Naročila in reklamacije pošljite upravi na naslov: Zavod Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Beethovnova 10, telefon 22-607, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45858, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 502-61806-250-514. Celoletna naročnina znaša 50 dinarjev, polletna 25 dinarjev. Posamezna številka 5 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Zgodovina

Elementi revolucionarnosti v razvoju NOB do kapitulacije Italije

NOB France Škerl

Boris Kidrič* je na mnogih sestankih aktivistom Osvobodilne fronte in partijcem še posebej govoril: brez revolucionarne teorije ni revolucionarne prakse, to se pravi, če so se ljudje hoteli boriti za svobodo naroda in njegovo boljše življenje, so se morali tudi učiti, kako naj se bore proti sovražniku, morali so sovražnika poznati, poznati njegove namene in cilje, prav tako pa tudi svoje namene, svoje cilje in seveda tudi svoje metode. V dobi narodnoosvobodilnega boja se je seveda poznalo, da revolucionarne teorije niso vsi dobro ne enako poznali. Zato so se poznale razlike med tistimi, ki so že pred vojno delovali v revolucionarnih organizacijah, in med tistimi, ki so med vojno pristopili k revolucionarni akciji. Izšolanost v revolucionarni teoriji je spadala med temeljne pogoje uspešnega delovanja v narodnoosvobodilnem boju. Nekateri so jo prinesli s seboj, drugi so si jo bolj ali manj pridobili med bojem, kakor smo rekli.

Iz splošne zgodovine slovenskega narodnoosvobodilnega boja vemo, da je Osvobodilna fronta nastala iz sporazuma štirih skupin: Komunistične partije Slovenije, demokratičnega krila Sokola, krščanskih socialistov in zastopnikov slovenske kulture. Komaj 20 dni po zlomu stare Jugoslavije so 26. aprila postavili temelje osvobodilni organizaciji, ki je s svojimi posledicami pomenila eno najpomembnejših prelomnih obdobjev v zgodovini slovenskega naroda. Združili so se predstavniki skupin, ki so več ali manj enako presojali takratno politično, gospodarsko in socialno življenje ter razvoj doma in v svetu. Njihova združitev je po svojih posledicah pomenila veliko revolucionarno dejanje, kakršnih slovenski narod dotlej ni veliko izpričal.

Preden podrobneje pokažemo na nekatere posebej značilne revolucionarne momente v slovenski zgodovini v dobi Osvobodilne fronte, je prav, da si predočimo, kaj pravzaprav revolucija v življenju kakega naroda je, kaj revolucija sploh je. To vprašanje so si zastavljali mnogi Slovenci že v prvih letih, pravzaprav že v prvih mesecih, ko so sicer instinktivno čutili potrebo, da se morajo upreti sovražnikom, ki so jim aprila 1941 uničili državo in jo razdelili medse. Dobro so videli in tisoči in tisoči še bolj čutili kaj pomenijo zanje okupatorji. Njihovo potrebo po pravilnem pojmovanju upora proti tujcem je čutila revija »Slovenska revolucija« in jim pojasnila pojem revolucije kot silovito dejanje človeške skupnosti, ki sprosti in

* Te dni je minilo dvajset let od njegove prerane smrti.

sproži nasilno zadrževane sile, da si razčistijo svoj položaj, si priborijo svoje politične, moralne in duhovne pravice. Z revolucijo stopi človeška skupnost hitro brez postopnega razvoja na višjo razvojno stopnjo. Nazadnjaške sile ta razvoj večkrat nasilno duše in zadržujejo. Človeška skupnost si z revolucijo reši položaj in spravi življenje v naravni tok. Tlačene sile si z revolucijo odpro vrata v novo življenje in nov razvoj. Namesto zatiralnih sil prevzamejo ljudske sile svojo usodo v lastne roke. Ljudske sile si zgrade novo družbo, ki prizna suverenost in enakopravnost vseh narodov. Bistvo revolucije je, da organizirano ljudstvo prevzame oblast v svoje roke, da izvede dosledno ljudsko demokracijo in se s tem reši konservativnih sil, ki niso ovirale samo razvoja posameznikov, temveč predvsem razvoj skupnosti. Od razmerja in moči bojujočih se sil je odvisno, ali bo revolucija izpolnila samo narodne zahteve kake človeške skupnosti ali pa bo izvedla tudi socialno preobrazbo te skupnosti.

Takemu revolucionarnemu razvoju je pri nas odprla pot ustanovitev Osvobodilne fronte. Pri njeni ustanovitvi so sodelovale sile, ki so bile dotlej tlačene. S svojo združitvijo so napovedale nov tok razvoja v zgodovini slovenskega naroda. S tem da so postavile na čelo svoje akcije osvoboditev in združitve slovenskega naroda, so napovedale osvobodilni boj proti okupatorju. Toda z zlomom države se ni zgodilo samo, da so tujci zasedli našo zemljo, temveč se je zgodilo tudi, da so se ljudje, ki so dotlej vodili uradno politiko, razgalili kot kapitulanti in izdajavci. Ker so ti elementi že pred vojno zatirali progresivne sile v državi, ni bilo pričakovati, da bodo v novem položaju, ko so se progresivne sile postavile na čelo nove akcije, stare sile podprle boj za svobodo potlačenega naroda. Čas je zelo hitro pokazal, da so se stare sile postavile proti silam, ki so boj za svobodo vzele v svoje roke. Ves osvobodilni boj se je zaradi takih stališč starih sil zelo zakompliciral. V predvidevanju takega razvoja je ustanovni sestanek ugotovil, da bodo slovenski narod osvobodile njegove *ljudske sile*. Osvobodilna fronta je v svoj program zato postavila ne samo boj z okupatorji, boj za osvoboditev in združitve slovenskega naroda, boj za uresničenje Zedinjene Slovenije, temveč tudi boj za socialno osvoboditev slovenskega naroda, kakor so rekli takrat. Osvobodilna fronta je tako že od vsega začetka povezala v svojem boju politične in socialne smotre sil, ki so se angažirale v boju za osvoboditev in združitve slovenskega naroda. Tak program je ustrezal vsem skupinam, ki so se združile na ustanovnem sestanku. Dve od skupin sta bili proletarski skupini, Komunistična partija Slovenije in krščanski socialisti. Obe sta pripadali preziranemu delu slovenskega naroda. Obe sta bili razrednega značaja. Sodelovanje Sokolov je zraslo iz narodnega in plebejskega odpora slovenskih sokolskih in narodno usmerjenih slojev proti vrhovom, ki so se udinjali protiljudskim režimom, pozneje pa okupatorju. Sodelovanje slovenskih kulturnih delavcev je potrjevalo organsko povezavo slovenskega osvobodilnega gibanja z demokratično dediščino, ki so jo slovenski kulturi zapustili največji literarni ustvarjalci.

Na ustanovnem sestanku sta bili poleg točke o osvoboditvi in združitvi vsega slovenskega naroda, ne glede na tedanje državne in politične meje, posebno važni še dve, ki sta najmočnejše kazali revolucionarni značaj vse nameravane akcije: to sta bili točki o socialni preobrazbi slovenskega naroda in točka o oboroženem boju z okupatorji. O *socialni preobrazbi* se je relativno malo govorilo, še manj pa da je razgovor o njej bil sestavni del vseh razgovorov na ustanovnem sestanku. Danes pa je že znano toliko gradiva in tudi napisano toliko o njej, da moremo reči, da je socialna preobrazba kot program Osvobodilne fronte bila porojena že na ustanovnem sestanku kot rezultat skupnega dogovora, ni pa nastala šele s potekom vojne, ki je sčasoma kazala vedno bolj na uspešen konec.

Podobno kakor točka o socialni preobrazbi, je tudi točka o *oboroženem boju* nastala že na ustanovnem sestanku. Ta je sprejel oboroženi boj kot načelo, ne pa še kot akcijsko geslo. To je bilo sprejeto ob nemškem napadu na Sovjetsko zvezo,

ko se je namah spremenilo razmerje vojskujočih se sil in je oboroženi boj kot akcijsko geslo postal izvedljiva točka, kar je preteklost tudi pokazala. Toda sklepanje o oboroženem boju na ustanovnem sestanku ni bilo zato nič manj pomembno. Sprejeti tako načelo ni bila mala stvar. Njegov pomen se nam pokaže, če pogledamo nanj z vidika celotne slovenske zgodovine in slovenske geografije. Tedaj se nam odkrije resnična revolucionarna vrednost tega načela.

Vsi našeti sklepi ustanovnega sestanka Osvobodilne fronte nas morajo pripeljati do soglasnega sklepa, da je Osvobodilna fronta *kot celota bila resnično revolucionarna organizacija* slovenskega naroda ne glede na število revolucionarnih točk v njej.

Toda s sklepi ustanovnega sestanka še ni bilo vse narejeno. Prava revolucionarnost se je izkazala šele pri izvrševanju sklepov. Izvrševanje je namreč pokazalo, da sklepi niso bili papirnata beseda, temveč stvarni začetek nove dobe. V tej novi dobi ali kratko v dobi narodnoosvobodilnega boja, kakor smo navajeni govoriti, je v dogajanju procesa prišlo do mnogih večjih ali manjših dogodkov, ki jih v primeri z dogodki prejšnje dobe moremo označiti kot kvalitetno nove. Novi dobi so pomagali prodirati v življenje oziroma so potrjevali temelje, ki so bili postavljeni v začetku.

Za Osvobodilno fronto je bilo značilno, da je bila že v začetku zasnovana in zamišljena kot *vseljdska organizacija*, kot vsenarodno osvobodilno gibanje, ki je po skupinah, ki so se pridružile osvobodilnemu boju, prodirala v najširše plasti slovenskega naroda. Rezultat te množičnosti so bili najraznovrstnejši odbori, ki so prodrli v sleherni slovensko vas, tako da je Osvobodilna fronta postala resnično ljudsko gibanje. Slehernemu poštenemu Slovincu in sleherni patriotski skupini, ne glede na politične, svetovnonazorske, tradicionalne in družbene razlike je bila od vsega začetka dana možnost, da enakopravno sodeluje v osvobodilnem gibanju. Kar je bilo za organizacijo Osvobodilne fronte posebno značilno, je bilo, da je v njej sleherni Slovenec sodeloval *prostovoljno*, saj drugače ni moglo biti. Spričo takega sodelovanja je skupni boj proti okupatorju dobil značaj množične revolucije. Nekaj podobnega je slovenski narod doživel samo v kmečkih puntih in v majniški deklaraciji. Zato je bila v Kidričevih besedah, ko je rekel, da bodo slovenski narod osvobodile ljudske sile, globoka resnica in globok smisel novega dogajanja v slovenskem narodu.

Iz ljudskih sil je v narodnoosvobodilnem boju zrasla posebna kvaliteta — slovensko *partizanstvo*. Brez množične Osvobodilne fronte si te revolucionarne sile v slovenskem narodu ne moremo misliti. Množična Osvobodilna fronta je bila zanj nenehna osnova, ki je partizanstvo hranila, varovala in gojila vse do končne zmage. Zaradi opore v ljudstvu je partizanstvo vzdržalo vse ofenzive okupacijskih armad in vedno ostalo na svoji zemlji. Partizanska vojska je bila nenehni instrument osvobodilne politike množične Osvobodilne fronte.

Ni treba posebej opozarjati, da je bila partizanska vojska revolucionarna vojska. Izšla je iz uveljavljenja revolucionarnega akcijskega gesla o oboroženem boju. Nepozabne bodo ostale Kidričeve besede, ki jih je napisal v Slovenskem poročevalcu oktobra 1941, o funkciji partizanske vojske. Zgodovina partizanskih enot od 1941 do 1945 je zgodovina revolucionarnega boja slovenskega ljudstva v istem času.

Ko govorimo o revolucionarnem značaju slovenske partizanske vojske, ne moremo mimo njenega pomena za *povezovanje vse slovenske skupnosti*. Zasluga slovenskega partizanstva je bila, da se je plamen oboroženega upora razširil v vse slovenske pokrajine. Partizanski boj je združil Slovence vseh pokrajin k nemu in istemu cilju, k boju za obstanek, za svobodo in samostojno življenje na vsem ozemlju slovenske domovine. Z velikim zanosom je pisal Slovenski poročevalec oktobra 1942, ko je pogledal na razširjenost partizanskega boja pri Slovencih. »Padle so vse od tlačiteljev postavljene meje,« je pisal, »slovenska kri je po dolgih

stoletjih prvič živo zaplala na en glas srca v skoro odmrlih žilah celotnega narodnega telesa. Ista kri se živo pretaka iz srca naroda — ponosne Ljubljane — v slednjo slovensko hišo, čez vrhe in gorske grebene, daleč na sever, zahod, jug in vzhod z najoddaljenjših slovenskih gorskih vasic hiti proti osrčju življenjski sok naroda, oplajajoč celoto in išoč v njem moči za nova dejanja. Ista čista misel, ista odločna volja in ista jeklena pest so noč in dan na delu, da uresničijo naš stoletni sen — združitev slovenskega naroda.«

Čeprav bi bilo nepravilno, če bi sledili optimizmu, s katerim je avtor članka gledal na bodočnost slovenske usode, je vendar bila pravilna bistvena ugotovitev, da so se slovenski partizani do tistega časa razširili po vseh slovenskih pokrajinah, čeprav ne povsod enako. Toda partizani so dosegli nekaj zelo bistvenega, slovenski partizani so dosegli, da je slovenski narod doživel *borbeno Zedinjeno Slovenijo*, to se pravi, da se je ves slovenski narod ne glede na katerokoli pokrajino združil v boju, v plebiscitu krvi, to se pravi na revolucionaren način, da bi izbojeval in uresničil tudi Zedinjeno Slovenijo miru. Zaslugo za to je imela Osvobodilna fronta, ki se je kot organizacija prav tako razširila po vseh slovenskih pokrajinah in dajala oporo za dejavnost slovenskih partizanov. Po zaslugi Osvobodilne fronte je bil slovenski narod tisti, ki je edini na ozemlju tako imenovanega nemškega rajha in tako imenovanega italijanskega imperija dvignil svoje orožje proti fašističnim motcem. Pa ne samo to, vpliv slovenske revolucionarnosti se je začel širiti tudi k sosednjim Italijanom in Avstrijcem, čeprav z zelo različno močjo.

Rekli smo že, da slovensko partizanstvo samo na sebi ne bi moglo doseči takih uspehov, kakor jih je pokazal čas narodnoosvobodilnega boja. Zaslugo za to je imela Osvobodilna fronta, ki je zajela slovenske narodne množice in jih prekrasila s svojimi idejami oziroma je ustrezala slovenskim narodnim interesom. *Izvir vseh revolucionarnih dogajanj pri Slovencih je bil v vseljudski organizaciji Osvobodilne fronte*. Ta seveda ni delala brez revolucionarnih pobudnikov, to se pravi svojih skupin, zlasti ne brez pobude komunistične partije, ki se je spoznala na revolucionarno teorijo in revolucionarno taktiko. Kot najbolj izšolana skupina v vsem tem je učila v vodenju revolucionarnih procesov vse druge skupine, čeprav so nekatere tudi o tem vedele več kakor druge. Prek njih vseh je revolucionarna teorija pronicala v množice slovenskega naroda, kar je bitno pomagalo pri dogajanju revolucionarnih procesov.

Rekel sem, da je bila Osvobodilna fronta revolucionarna organizacija slovenskega naroda. Ta organizacija si je izoblikovala tudi revolucionarni temelj, če smemo tako reči, to so njene Temeljne točke, ki so rasle sicer postopoma prek leta 1941, toda kot celota so bile sprejete proti koncu 1941. O njih lahko rečemo, da so bile revolucionarna listina našega osvobodilnega gibanja.

Ko govorimo o revolucionarni moči Osvobodilne fronte, ne moremo mimo posebne stopnje v razvoju slovenskega osvobodilnega gibanja, ki jo v zgodovini označujemo kot »država v državi«. »Država v državi« je primer, ki kaže, kaj lahko ustvari dobro razpredena organizacija, ki ima stvarno oporo v najširših ljudskih slojih. Pri »državi v državi« ne gre za delovanje enega revolucionarnega elementa, temveč za kompleksno sodelovanje več elementov, ki so se do tedaj razvili in v tistem času pokazali, kako morejo, če so tesno povezani med seboj, resno ogrožati moč okupatorja na zasedeni zemlji.

Največja značilnost te »države v državi« je bila, da je v okviru okupatorske oblasti razvila svoje institucije tako popolno, da je postala »država v državi«. Katero so bile te institucije? Na terenu je imela na voljo oboroženo silo partizanskih čet in posebej še narodno zaščito, ki je bila najbolj razvita v sami Ljubljani, kjer je štela 8 bataljonov. »Država v državi« je imela svoje vodstvo, svojo varnostno in obveščevalno službo, ki je zasledovala petokolonce in uničevala izdajavce. Justifikacije so izvrševali ob belem dnevu, kar je zelo dvignilo narodno moralno, med belogardistične izdajavce pa zasejalo tak strah in trepet, da so začeli emigrirati

v Italijo. Osvobodilna fronta je v tej državi pobirala narodni davek ter razvila svoje socialno skrbstvo, ki so ga bili deležni predvsem ilegalni aktivisti in njihove družine. »Država v državi« je organizirala uspešno zdravstveno pomoč, tako da je zbirala za partizane sanitetni material in skrbela za zdravljenje ranjenih partizanov. Razvila je svoj tisk in propagando... Vsak element v »upravi« države v državi« je bil v tej zvezi revolucionarni element. V primeru »države v državi« pa so bili vsi skupaj povezani v celoto. Njeno funkcioniranje je bilo mogoče, ker je organizacija Osvobodilne fronte razpredla svoje odbore povsod, tako da je kljub ilegalnosti zajela večji del prebivalstva, vse sloje, moške in ženske. Bistvo tega revolucionarnega stanja je bilo v tem, da so ljudje izpolnjevali navodila Osvobodilne fronte in sabotirali odredbe fašističnih okupatorjev. Poudarimo naj še enkrat, da je »država v državi« pomenila revolucionarno stanje v okoliščinah okupatorske oblasti. Bila je izraz množičnega razmaha osvobodilne organizacije in vsenarnodnega osvobodilnega gibanja. Seveda je bila teritorialno zelo omejena. Razvita je bila le v »ljubljski pokrajini«, tu pa zlasti v Ljubljani, ker je tudi Osvobodilna fronta bila tu najbolj razvita. V drugih pokrajinah je v takem obsegu ni bilo, ker ni bilo ugodnih pogojev.

Pojem »države v državi« se ne ujema s pojmom osvobojenega ozemlja, čeprav so nekateri hoteli oba izenačevati. Toda to ne drži. Bistvena razlika je bila v tem, da so odbori NOO na osvobojenem ozemlju mogli ukrepe izvajati s prisilo, v »državi v državi« pa so ukrepi OF veljali samo za privržence OF, ki so v bistvu vanje privolili prostovoljno. Za druge ukrepi niso veljali. Pod pojmom »države v državi« razumemo zato poseben sklop moči, vpliva in dejavnosti Osvobodilne fronte v okviru okupatorskega sistema, ki ga pa od znotraj razjeda sila Osvobodilne fronte, ga mrtviči in onemogoča, da bi mogel svoje ukrepe uveljaviti po svoji volji.

Značaja oblasti »države v državi« se je zelo dobro zavedal Boris Kidrič. Ko je govoril o njej, je pojem »država v državi« dal v narekovaj, zraven ga je pa še opremil z atributom »pravcata«. Razen tega je govoril tudi raje o elementih oblasti, ki so jih pokazali odbori OF pod oblastjo samih okupatorjev. Kidrič se je zelo dobro tudi zavedal prehodnosti take oblasti v celoti, ki je le nekaj časa združila več elementov revolucionarnosti, trajno pa takrat v celoti še niso mogli obstajati.

Za uveljavljanje revolucionarnih sil ali še boljše za njihovo vidnejše izražanje je bila zelo važna doba osvobojenega ozemlja v ljubljanski pokrajini spomladi in poleti 1942. Na osvobojenem ozemlju so se namreč zelo spremenile okoliščine za organizacijo Osvobodilne fronte. Na eni strani se je razširilo ozemlje zanjo, na drugi strani pa so razpadle mnogotere ovire, ki so bile sad italijanske okupacije.

Na osvobojenem ozemlju je hotelo vodstvo osvobodilnega gibanja izpolniti tri naloge: 1. pokazati slovenskemu narodu primer demokracije in demokratične ureditve ter vzoren primer javne varnosti in reda; 2. očistiti osvobojeno slovensko ozemlje notranjih sovražnikov; 3. zaktivizirati najosnovnejše ljudske množice, predvsem delavce in kmete.

Med navedenimi točkami je bila najvažnejša prva, ker so se ravno pri njej vidneje izrazile revolucionarne sile. Te so namreč hotele pokazati, da z demokracijo v novi dobi mislijo resno. Svoje namene je vodstvo osvobodilnega gibanja hotelo izpričati z več odloki. Oblast je prevzela OF kot celota, izvedli so volitve v najnižje odbore, predvidevali ustanovitev narodnoosvobodilnega sveta in postavili so »vlado« 8 poverjenikov na osvobojenem ozemlju. Hoteli so sklicati tudi zbor odposlancev NOO, ki naj bi predstavljal primer nove ljudske demokracije. To naj bi bil nekak zarodek sovjetov, nov tip demokracije. Toda zbor je preprečila italijanska ofenziva.

Mnogi odloki te stopnje razvoja narodnoosvobodilnega boja so bili deloma političnega, deloma gospodarskega značaja, vendar so bili vsi v skladu z načeli narodnoosvobodilnega boja. Posebej naj opozorimo na tiste, ki so jasneje izražali revo-

lucionarnega duha, namreč prehodni stadij k socialni preobrazbi v slovenskem narodu.

Prvi in najvažnejši je bil *odlok o razlastitvi* tujih veleposestnikov v povračilo škode, povzročene od okupatorjev. Odlok je razlastil »brez odškodnine in z inventarjem vred veleposestva, ki so v lasti pripadnikov okupatorskih narodov in tistih slovenskih veleposestnikov, ki so dajali ali dajejo pomoč okupatorjem pri zatiranju slovenskega naroda«. Izvedba odloka je bila zaupana terenskim odborom. Ti pa so ustanovili za to posebne razlastitvene komisije.

Pri tem odloku je vse kazalo, da je bil zelo revolucionarnega značaja. Ko ga je Kidrič komentiral, je rekel, da je bil uvod v novo, ljudsko slovensko zakonodajo, ki bo slovenskemu kmetu zajamčila, da bo na svoji zemlji res svoj gospod. Toda sočasno je opozoril, da bo razlastitev tujih in petokolonskih veleposestniških pijavk mogoča v celoti šele po osvoboditvi, seveda pa ni razloga, da jih ne bi začeli razlaščati takoj »že danes«.

»Naj ne mislijo okupatorji, da bo slovenski narod samo gledal, kako gorijo vasi. Kar nam bodo okupatorji izropali in uničili, vse to in tudi vse tisto, kar mi rabimo za svoj osvobodilni boj — vse to je pri grofih, baronih in domačih petokolonskih veleposestnikih.« V Kidričevih besedah je skozi vso odločnost vendar videti, da je pri odloku šlo za tujce in domače petokolonce. Bolj določena je bila tendenca, ki so jo izražale besede, da se veleposestva razdele »brez odškodnine in z inventarjem vred«. To je bila resnično revolucionarna odločitev. Pomembnejša je bila praksa, ki so jo pokazali diskutanti na partijski konferenci na Cinku v dneh 5. do 8. julija 1942, vendar v mejah odloka. Toda v podrobnejšo razlago v tem referatu ne moremo iti.

Ko je Boris Kidrič govoril o agrarnih ukrepih osvobojenega ozemlja, je rekel pomembne besede: »...današnji tip (vojne) je osvobodilna vojna, ki se povezuje z elementi demokr(atične) revolucije. Danes že vztrajamo na odloku, ki ga je izdal IOOF na predlog CK. Nismo pa še razlastili veleposestnikov, ki jim ne moremo dokazati, da so petokolonci... V celotni fazi poskušamo še nevtralizirati delo buržoazije... sproščamo samo toliko elementov demokr(atične) revolucije, kolikor to zahteva osvobodilna borba...«

Kidrič je s svojimi besedami pokazal, da je pri agrarnih ukrepih šlo še za značaj prehodne stopnje ukrepov, da agrarna revolucija še ni mogla do kraja iz različnih razlogov, čeprav mu je končni stadij lebdel pred očmi. V tem niso ukrepov spremenili tudi diskutanti, ki so govorili zelo radikalno. Toda odlok o razlastitvi jim je dal le priložnost, da so izrazili svoje misli o socialni preobrazbi, niso pa mogli še vanjo vstopiti.

Mnogi drugi ukrepi, ki so jih izdali na osvobojenem ozemlju, so imeli mnogo manj zveze z mislijo na praktično revolucionarno preobrazbo pri Slovencih. Vsi so bili bolj ali manj šele izraz perspektive bodočega življenja, to je prihodnosti, na katero bo še treba nekoliko počakati. Glede pričakovanja na socialno preobrazbo so bile jasnejše le politične izjave nosilcev osvobodilnega gibanja. Toda vsi so se globoko zavedali perspektivnega značaja svojih izjav, čeprav so uresničenje zamišljenega cilja imeli za neizogibno. Ko je Boris Kidrič govoril o novi oblasti na osvobojenem ozemlju, je zelo jasno povedal, da je nova faza trenutno le »odpiranje vrat« v narodno in socialno osvoboditev Slovencev. Več tudi on v tistem času ni mogel. Ne glede na to pa ne smemo odrekati revolucionarnega *duha* tedanjim ukrepom, čeprav so bili le znanivci pričakujočih velikih revolucionarnih dejanj.

Pri odpiranju vrat v narodno in socialno osvoboditev Slovencev je šlo v prvi vrsti za bodočnost delavskega razreda. Delavski razred je boj za svoje pravice povezal z bojem za narodne pravice in narobe. Boj za nacionalne in socialne pravice sta postala *nerazdružna*. Program osvoboditve, združitve in samoodločbe slovenskega naroda je... »izrazito revolucionarni program«, je zapisalo tedanje Delo.

Zraven pa je zapisalo: »Karakter porajajoče in razvijajoče se slovenske demokratične revolucije je protiimperialističen, splošno ljudski, splošno demokratičen.« Med njene cilje ne spadajo samo osvoboditev, združitev in samoodločba... temveč tudi »vsi tisti ekonomski posegi, ki sodijo v okvir dosledne demokratične revolucije«.

V drugi polovici 1942 je imelo slovensko osvobodilno gibanje opraviti s hudimi težavami. Najprej je proti njemu nastopila velika italijanska ofenziva na osvobojeno ozemlje. Vlekla se je do jeseni 1942. Partizanom in Osvobodilni fronti je nedvomno napravila mnogo škode. Toda uničila ni ne partizanov ne osvobodilne organizacije in niti ena skupina ni izstopila iz Osvobodilne fronte. Druga težava pa je bila oborožena kontrarevolucija, ki je z orožjem in ob italijanski pomoči nastopila proti osvobodilnemu gibanju. Sočasno je s svojim oboroženim nastopom okrepila tudi protiofovsko propagando. Ne glede na njeno notranjo diferenciacijo je kontrarevolucija zelo ostro odklanjala celotno politiko Osvobodilne fronte. Odklanjanje je seveda bilo razrednega značaja. Za naše predavanje je pa bolj zanimivo, da je kontrarevolucija obsojala Osvobodilno fronto, ker je gledala v njej silo, ki se bori za svetovno in slovensko revolucijo in za diktaturo proletariata v Sloveniji. Tako stališče kontrarevolucije nas tu zanima toliko, kolikor v njem vidimo na nasprotnem polu izrečeno potrditev revolucionarnega značaja slovenske osvobodilne organizacije, ne da bi v njej nadrobneje razbralo posamezne elemente slovenske revolucionarnosti v tej dobi.

Kontrarevolucionarno divjanje po Sloveniji po italijanski ofenzivi je naletelo na zanimiv odklon v *plenumu Osvobodilne fronte*, ki je zasedal v Ljubljani 6. novembra 1942. Kot organ OF je bil seveda revolucionarni organ osvobodilnega gibanja, toda v takratnem prostoru in času je bil nekako potisnjen v stran. Ne glede na to pa je na seji 6. novembra zavzel zelo odločno stališče do ravnanja kontrarevolucije na Slovenskem. Obsodil je državljansko vojno in pozval vse Slovence v Osvobodilno fronto. Izrekel je zaupanje izvršnemu odboru in partizanski vojski ter njenemu glavnemu poveljstvu. Plenum se je s tem izkazal vreden svojega položaja in po svoji moči podprl revolucijo slovenskega naroda.

Naslednji dan po zasedanju vrhovnega plenuma OF, dne 7. novembra 1942, je prišlo do zasedanja zastopnikov komunistične partije, krščanskih socialistov in socialistov ter *ustanovitve Delavske enotnosti*, ali pravzaprav do njene obnove, ker je nekaj takega bilo ustanovljeno že v prvih tednih Osvobodilne fronte pred nemškimi napadom na Sovjetsko zvezo. Konferenco so pripravljali v Ljubljani in zunaj Ljubljane na osvobojenem ozemlju, dokler se ni naposled sestala v Ljubljani. Čeprav v tedanji 'partizanski' javnosti nanjo ni bilo velikega odziva, če izvezamo list Delavske enotnosti, pa je v revolucionarnem procesu imela svoj pomen, namreč v poudarku nerazdružnosti političnih in socialnih ciljev slovenskega naroda. Med tezami je bilo namreč zapisano: »Kot skupni politični cilj postavljamo poleg narodne osvoboditve in združitve ter pravice slovenskega naroda do samoodločbe tako ureditev nove Slovenije, kakor jo bodo zahtevale koristi slovenskega delovnega ljudstva, ki bo tudi o tem kakor o vseh drugih narodnih vprašanjih demokratično odločalo«. Besede »koristi delovnega ljudstva« so bile pojem, ki je bil razumljiv slehernemu delavcu, pomenile so namreč ljudsko oblast in socializem, to se pravi uresničenje socialne preobrazbe. Vse to je bilo sicer sklenjeno že na ustanovnem sestanku, obnovljena Delavska enotnost je v bistvu sklep samo znova potrdila. Spričo mnogih trenj, ki so se pojavila med skupinami v letu 1942, pa je bilo važno, da je Delavska enotnost potrdila popolno enakopravnost vseh sodelujočih sestavnih delov kakor tudi posameznikov v tej skupini. Skupina krščanskih socialistov je sočasno priznala KPS njeno proletarsko avantgardno vlogo, medtem ko so KPS in svobodne strokovne organizacije priznale krščanskim socialistom njihovo razredno stališče in revolucionarnost, ki se je izražala v njihovi borbeni udeležbi pri narodnoosvobodilnem boju. Tako priprav-

ljene teze in nato sklepi so bili dober temelj za nadaljnji potek revolucionarnega razvoja slovenskega osvobodilnega boja. Delavsko gibanje se je z njim proglasilo za nesporno vodilno silo Osvobodilne fronte. Izrazilo je odločnost vzdržati do končne zmage. Ta odločnost pa je bila tudi znak, da se narodnoosvobodilni boj ne bo mogel končati drugače kakor z zmago socialistične revolucije.

Za konferenco Delavske enotnosti je bilo značilno, da se kljub poudarku in priznanju avantgardne vloge komunistične partije v razmerju osnovnih skupin ni nič bistvenega spremenilo. Po Kardeljevem mnenju je bilo s konferenco reakcionarnim silam izpodrežano upanje na uspeh, če bi skušale izkoristiti krščansko socialistično skupino za razbijanje ali slabitev OF.

Novo dobo v razmerju osnovnih skupin je pomenila dolomitska ali februarska izjava treh skupin leta 1943, ko je prišlo do najhujše krize v medskupinskih odnosih v Osvobodilni fronti. Pomembno je, da ta kriza ni nastala zaradi dvomov v program Osvobodilne fronte, zaradi nevere v zmago revolucionarnih ciljev osvobodilne organizacije, temveč je kriza zaupanja nastala na nazorski ravni, češ da so krščanski socialisti, ki so se prav zaradi svojega krščanskega nazora čutili nekaj svojega in si delali svoje načrte, tudi take o formiranju svoje stranke. Čeprav vodstvo skupine s takšnimi načrti ni imelo nič opraviti, so se vendar začeli dolgi medskupinski razgovori, na katerih so razpravljali o zgodovinski vlogi komunistične partije v procesu narodnoosvobodilnega boja, o socialni revoluciji pri Slovencih in naposled o organizacijskih odnosih med skupinami v Osvobodilni fronti. Rezultat razgovorov je bila tako imenovana dolomitska izjava, s katero je bila kot stranka priznana samo partija, drugi dve skupini sta pa svoje aktiviste podredili izvršnemu odboru OF, odrekli pa sta se svoji politični stranki oziroma je to v tem trenutku posebej veljalo za skupino krščanskih socialistov. V skladu z dejanskim stanjem in v interesu Osvobodilne fronte je skupina bila odslej le idejni izraz prehajanja slovenskih katoliških množic na napredne narodne in družbene položaje in njihovega sodelovanja na teh. Partija si je z dolomitsko izjavo pridobila popolno hegemonijo v osvobodilnem gibanju na Slovenskem. V same revolucionarne elemente dolomitska izjava ni prinesla kaj bistveno novega. Zagotovila je sicer socialno preobrazbo slovenskega naroda, toda v principu so vse osnovne skupine nanjo že prej privolile oziroma so jo sprejele že primarno v program. Dolomitska izjava je vnesla spremembe v bistvu le v politično razmerje medskupinskih odnosov. Te spremembe so bile važne za notranje odnose skupin. Na zunaj se je pa tudi spleslej kazalo razmerje, kakršno je bilo prej. S takim razmerjem osnovnih skupin je Osvobodilna fronta nadaljevala življenje in boj z okupatorji naprej do zmage ob kapitulaciji Italije in nato do konca vojne maja 1945.

Viri in literatura

O Osvobodilni fronti je bilo doslej napisanih in izdanih že veliko del. Tu naj navedemo le nekaj pomembnejših. V njih je navadno citirano mnogo nadrobnejše literature, člankov in krajših del, ki obravnavajo Osvobodilno fronto z raznih vidikov. Viri: Slovenski poročevalec 1941 in Slovenski poročevalec 1942; — Delo 1941 in Delo 1942; — Dokumenti ljudske revolucije, I, Ljubljana 1962; — Dokumenti ljudske revolucije, II, Ljubljana 1964; — Dokumenti ljudske revolucije, III, Ljubljana 1966. — Jesen 1942, korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča, Ljubljana 1943. — Edvard Kocbek, Tovarišija, Ljubljana 1949, str. 436. — Tone Fajfar, Odločitev, Spomini in partizanski dnevnik, Ljubljana 1966, str. 573. — Boris Kidrič, Kratak obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji, Prispevki 1960, št. 1, str. 7—48. Literatura: Metod Mikuž, Prvo osvojevano ozemlje v Sloveniji, Zgodovinski časopis 1951, str. 87—117; — Metod Mikuž, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, I, Ljubljana 1960, str. 449; — Metod Mikuž, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, II, Ljubljana 1961, str. 414; — Metod Mikuž, Temeljne točke Osvobodilne fronte slovenskega naroda, Prispevki 1966, str. 279 do 305; — France Škerl, Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja, Zgodovinski časopis 1951, str. 7—86; — France Škerl, Vloga in pomen Osvobodilne fronte slovenskega naroda (1941—1943), Prispevki 1966, str. 149—215; — France Škerl, Osvobodilna fronta politična platforma narodno-

oslobodilačke borbe u Sloveniji, Vojnoistorijski glasnik 1968, št. 2, str. 71—82; — France Skerl, Osvobodilna fronta in socialna preobrazba slovenskega naroda (1941—1943), Prispevki 1971—1972, str. 7—36; — France Skerl, Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941, Zgodovinski časopis 1967, str. 69—198; — Boris Zihelr, Revolucionarni in vsenarodni značaj Osvobodilne fronte, Prispevki 1966, str. 217—223; — Bogo Grafenauer, Osvobodilna fronta — dedič svobodoljubnih in naprednih gibanj v zgodovini slovenskega naroda, Prispevki 1966, str. 225—231; — Janko Pleterški, Osvobodilna fronta slovenskega naroda in program Zedinjene Slovenije, Prispevki 1966, str. 233—244; — Mitja Ribičič, Komunistična partija Slovenije in Osvobodilna fronta slovenskega naroda, Prispevki 1966, str. 245—253; — Miroslav Luštek, Delavska enostnost in Osvobodilna Fronta, Prispevki 1966, str. 307 do 313; — Makso Šnuderl, Zgodovina ljudske oblasti, Ljubljana 1950, strani 397 + XI; — Makso Šnuderl, Osvobodilna fronta slovenskega naroda — država v državi, Prispevki 1966, str. 377—391; — Zdravko Klanjšček, Vloga slovenskih partizanskih čet v procesu razvijanja države v državi, Prispevki 1966, str. 393—399.

Ob ruševinah na hribu

France Kosmač

*O kakšen svet in strašen
je bil tu bakanal,
ko je kaplan za maše
s puško dajal signal.*

*Nato je zatulilo
po zraku pet granat:
s smodnikom je kadilo
dalo nov aromat.*

*Iz globokega ponora
je planil val miru:
oltarja ni, le gora
kaménja in prahu.*

*Z opoldanske sinjine
se spušča roj postovk
na mah med te zidine,
na mah v ta mehki molk.*

*Zategle daljne glase
le še lovi obok:
rdeče in bele igra se
na paši trop otrok.*

Pismo iz Coronea

Črtomir Šinkovec

*Ne čudi se, moj dragi, da po dolgem času
to pismo boš prejel iz Coronea,
ne veš, kako še misel nate me odžeja,
ko spremljam partizana te po kršnem Krasu.*

*Ko odšel si, razdejali volkodlaki so ognjišča,
izropali nam dom in ogenj podtaknili,
otroke bose v snegu so k sosedu napodili,
odgnali mene v noč ob svitu pogorišča.*

*Pod točo psovka med bajoneti in kopiti,
so gnali kot morilko me na pot do ječe;
da ti ostal si živ — svetila mi je lučka sreče
in v njenem svitu spredam te svilene niti.*

*Z ničemer več ne spravijo me na kolena,
kljubujem jim v tem vlažnem mraku Trsta
in vem, če ječa meni bo in mnogim krsta,
bolj kot žrtve je svoboda dragocena . . .*

*Le sanj me strah je, sanj, da dragi si umrl,
da padel v krvi si mi na zeleno travo
in ko v naročje sem si dela tvojo glavo,
že gomazel ti je v očeh pri črvu črv.*

*Od tega sem strahu vsa prepojena,
zavračam hudo slutnjo, ki se v srcu drami:
razgrizla mrežo bi, razgrebla zid z rokami,
da šla v svobodo bi ob možu zvesta žena . . .*

Pregled razvoja partizanskih političnih organizacij v mariborskem okrožju v letih 1941—1945

Zgodovina

NOB

Lojze Penič

Partizanski aktivisti so imeli izredno važno vlogo pri organiziranju, razvijanju in širjenju narodnoosvobodilnega gibanja in oboroženega upora proti okupatorju. Delo aktivistov je bilo zelo pomembno in težavno še zlasti tam, kjer je imel okupator zelo močan aparat in kjer ni bilo dalj časa ali pa sploh ne močnejših partizanskih enot. Tak položaj je bil na precejšnjem delu ozemlja, na katerem je med vojno delovalo mariborsko okrožje Komunistične partije Slovenije in Osvobodilne fronte.

Mariborsko okrožje je med vojno zajemalo včasih širše, včasih ožje ozemlje. Največji obseg je imelo ob koncu vojne, ko je z osmimi okraji pokrivalo ozemlje današnjih občin Maribor, Radlje ob Dravi, Slovenske Konjice, Slovenska Bistrica, Ptuj in Lenart. V sestavku bomo obravnavali pomembnejše politične dogodke v narodnoosvobodilnem boju na območju naštetih občin, to je na območju mariborskega okrožja v njegovem največjem obsegu. Navesti bomo skušali pomembnejše partizanske politične organizacije, ki so ob številnih reorganizacijah nastale na tem ozemlju. Tu se je ob začetku upora 1941 zadrževalo vodstvo osvobodilnega gibanja za severovzhodno Slovenijo. Iz pokrajinskega vodstva sta med drugim tu delovala narodna heroja Slavko Šlander in Miloš Zidanšek. Proti koncu vojne se je sem zopet vrnilo pokrajinsko vodstvo osvobodilnega boja za slovensko Štajersko. Od marca 1945 sta tu delovala oblastni komite Komunistične partije Slovenije in pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za Štajersko. Na čelu pokrajinskega vodstva je bil tedaj Sergej Kraigher.

Ko govorimo o mariborskem okrožju, mislimo na naslednje partizanske organizacije, ki so delovale v okviru okrožja: okrožni komite Komunistične partije Slovenije Maribor, okrožni odbor Osvobodilne fronte Maribor, okrožni odbor Zveze slovenske mladine Maribor, okrožni komite Zveze komunistične mladine Jugoslavije (SKOJ) Maribor, okrožni odbor Slovenske protifašistične ženske zveze Maribor, okrožno načelstvo Narodne zaščite Maribor in na Delavsko enotnost. Poleg teh okrožnih organizacij mislimo z besedama mariborsko okrožje še na vse rajonske ali okrajne komiteje Komunistične partije Slovenije in odbore Osvobodilne fronte, ki so bili podrejeni okrožju, na krajevene in mestne odbore Osvobodilne fronte ter na gospodarske komisije, partizanske bolnišnice, tehnike, kurirske postaje itd., ki so delovale na območju okrožja.

Sergej Kraigher

V začetku upora je deloval v Mariboru okrožni komite Komunistične partije Slovenije v Mariboru. Sekretar komiteja je bil najprej Verner Breznik, nato pa Alojz Zorko do aretacije konec septembra 1941. V okrožnem komiteju so bili Vili Šlander, Martin Greif, inž. Jože Hermanko, Alojz Rozman, pozneje pa še inž. Rado Iršič in Vlado Vidav. Okrožje se je delilo na rajona Maribor levi breg in Maribor desni breg. Sekretar rajona Maribor levi breg je bil Vili Šlander, rajona Maribor desni breg pa Martin Greif. Po odhodu obeh sekretarjev v partizane je Greifa verjetno zamenjal Alojz Rozman, Šlandrovo funkcijo pa je najbrž prevzel Jože Hermanko. Na območju takratnega okrožja Maribor je delovalo več celic, ki so združevale komuniste istih poklicev. Svoje celice so imeli stavbinski delavci, tekstilni delavci, kovinarji, brivci, krojači, živilci, nameščenci, čevljarski pomočniki, delavci v delavnicah državnih železnic, partizanski kurirji, ilegalci, partizanski tehniki, verjetno sta bili leta 1941 v Mariboru še celici šoferjev in natararjev. Nekaj celic je delovalo na posameznih predelih mesta: v Studencih, na Pobrežju ter dve celici na Tezmem. Mariborski okrožni komite je povezoval še celice, ki so delovale v Slovenski Bistrici, v Framu, v Hočah, v Rušah, v Selnici in v Ribnici na Pohorju. Tesne stike je Maribor vzdrževal tudi s Slovenskimi Konjicami in s Ptujem. Celice so imele največkrat po tri ali štiri člane. Močnejši sta bili celici v Rušah s trinajstimi člani in v delavnicah državnih železnic z enajstimi člani. Število celic in število članov v celicah se je spreminjalo. Na to so vplivale aretacije ter odhodi komunistov v partizane. Pri obračunu partijske članarine meseca junija 1941 je na območju tedanjega mariborskega okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije naštetih dvainosemdeset članov. Verjetno pa tu niso bili zajeti vsi člani. Na seznamu nista omenjeni partijski celici v Selnici ter v Framu. Zato menimo, da je bilo v mariborskem okrožju junija 1941 več članov Komunistične partije Slovenije, kot jih je bilo naštetih pri obračunu članarine.

V Mariboru je deloval 1. 1941 okrožni komite SKOJ Maribor, ki ga je vodil najprej Alojz Zorko, od 1. junija dalje pa Slava Klavora (narodni heroj). Člani okrožnega komiteja SKOJ so bili Bojan Ilich, Janez Konhajzler, Jože Matavšek in Kristijan

Jože Hermanko

Palčič. Skojevci so se združevali po skupinah. Delovala je skupina delavske mladine, skupina v delavnicah državnih železnic, študentska skupina, dekliška skupina ter skupina na Tezmem, na Pobrežju in v Rušah. Močnejša je bila ruška skupina, ki je štela osemnajst članov. V skojevskih skupinah je delovalo poleti 1941 v okviru mariborskega okrožnega komiteja SKOJ okoli sto mladincev. Mladina je izvajala sabotažne akcije, tiskala in trosila letake, zbirala živilske nakaznice, hrano in druge potrebščine za partizane in za ilegalce. Letake je tiskala v nakladi prek 5000 primerkov. Zbiranje pomoči je bilo dobro organizirano. Za zbiranje je skrbela posebna organizacija Slovenska narodna pomoč, imenovali so jo tudi rdeča pomoč. V Mariboru je deloval okrožni komitej za Slovensko narodno pomoč. Sekretar komiteja je bil Jože Hermanko (narodni heroj), člani komiteja pa Sonja Černezl, Fanika Vtič, Novak (verjetno Mirko) in Vladimir Vidav. Pomoč so zbirali za Pohorsko četo ter za družine tistih partizanov in partizanskih sodelavcev, ki so bile pomoči potrebne.

Po ustanovitvi Protiimperialistične fronte (Osvobodilne fronte) 27. aprila 1941 in po ustanovitvi pokrajinskega odbora Osvobodilne fronte za Štajersko 22. maja 1941 so pričeli tudi v mariborskem okrožju postavljati postojanke Osvobodilne fronte. V Mariboru je deloval okrožni odbor Osvobodilne fronte Maribor. Vodil ga je inž. Rado Iršič (narodni heroj), ki je bil tudi član pokrajinskega odbora Osvobodilne fronte za Štajersko. V okrožnem odboru sta bila tudi Rudi Škamlec in Martin Kores. Mestni odbor Osvobodilne fronte Maribor je vodil Mirko Lorger. Bilo je več krajevnih odborov Osvobodilne fronte v Mariboru in v Slovenskih goricah. Odbore Osvobodilne fronte so ustanavljali po vsem okrožju. Rado Iršič pa je vzdrževal stike tudi z odporniškim gibanjem v okolici Radgone in v Prekmurju.

Že leta 1941 je uspel okupatorju vdor v odporniško organizacijo. Padale so postojanka za postojanko. Pri tem je Nemcem verjetno največ pomagal Alojz Zorko, ki je po aretaciji konec septembra 1941 povedal gestapu vse, kar je vedel. Vedel pa je veliko, saj je bil sekretar okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije Ma-

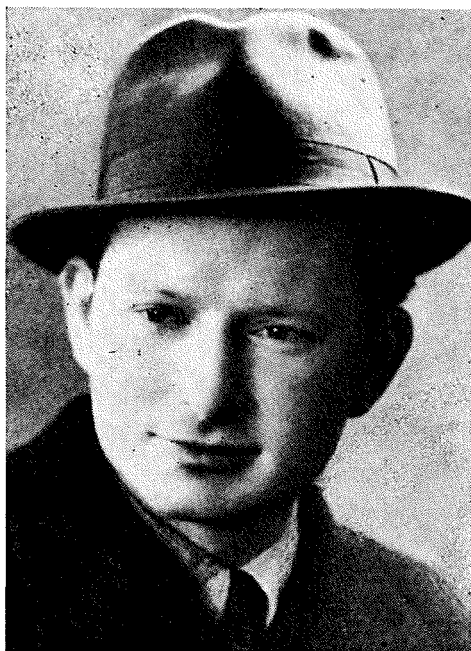
Inž. Rado Iršič

ribor. Veliko ljudi je bilo ustreljenih, veliko jih je bilo poslanih v koncentracijska taborišča, od koder se jih je le malo vrnilo. Odporniška organizacija je bila skoraj v celoti uničena, padle so celice Komunistične partije Slovenije.

Za območje Ptuja, dela Slovenskih goric in Haloz je deloval okrožni komite Komunistične partije Slovenije Ptuj. Sekretar komiteja je bil do odhoda v partizane Zvonko Sagadin. Razmeroma močna je bila tudi skojevsko organizacija v Ptuj, ki jo je vodila Anica Kaučević. Pomembno vlogo je v prvih dveh letih vojne odigral Jože Lacko. Bil je član centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije, po nekaterih podatkih je bil sekretar ptujskega okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije. Ob Francu Osojniku in Francu Krambergerju je bil brez dvoma vodilna oseba pri ustanavljanju postojank Osvobodilne fronte, ki so se spomladi 1942 tako utrdile, da so že bili dani pogoji za ustanavljanje vaških odborov Osvobodilne fronte. Te postojanke so bile tudi zatočišča slovenskogoriške partizanske čete v letu 1942. Partijsko delo je spomladi leta 1942 vodila Mima Kovač-Barčka.

Pokrajinski komite Komunistične partije Slovenije za Štajersko je skušal obnoviti delo v mariborskem okrožju. V začetku leta 1942 je postavil za mariborskega okrožnega sekretarja celjskega aktivista Toneta Grčarja-Johana. Odporniško gibanje je bilo kljub hudim udarcem še kar močno. Na Pohorju je izvajala akcije Ruška četa, v Slovenskih goricah je bila Slovenskogoriška četa (partizanski dokument jo je imenoval tudi Ptujski vod). Na vsem ozemlju okrožja je bilo veliko postojank Osvobodilne fronte, delovali pa so že tudi odbori Osvobodilne fronte. Obrobni predeli mariborskega okrožja (Slovenska Bistrica, Poljčane, Makole) so se začeli v letu 1942 močneje povezovati z odporniškim gibanjem v Rogaški Slatini. Organizacija Osvobodilne fronte je bila tedaj tudi v tem predelu močna.

Kar je okupatorju uspelo leta 1941 s partijsko organizacijo, to mu je uspelo leta 1942 z organizacijo OF. Odkril je mrežo odborov OF in jo v glavnem uničil. Nemci so

Zvonko Sagadin

aretirali večino sodelavcev Osvobodilne fronte. Zopet je bilo veliko ljudi ustreljenih, veliko pa jih je bilo poslanih v koncentracijska taborišča. Sredi leta 1942 je pričel okupator preganjati še svoje partizanov in talcev, da bi tako odvrnil ljudi od odporniškega gibanja. Leto 1942 je bilo leto največjega okupatorjevega nasilja. V tem letu je okupator ustrelil največ talcev. Novembra 1942 je padel v Celju še sekretar okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije Maribor Tone Grčar. Na območju Maribora je ostala aktivistka Mima Kovač-Barčka, ki je prišla iz ptujskega okrožja. Leta 1943 so jo Nemci aretirali in jo poslali v koncentracijsko taborišče. Podobno usodo so doživele partizanske vojaške enote. Avgusta 1942 je bila uničena Slovenskogoriška četa. Ruška četa se je v jeseni 1942 vključila v Pohorski bataljon, ki je izvedel veliko uspešnih akcij in grenil Nemcem uspehe, dosežene z uničenjem Osvobodilne fronte. 8. januarja 1943 pa je v legendarnem poslednjem boju izkrvavel na Osankarici še Pohorski bataljon. To je bil zelo hud udarec za narodnoosvobodilni boj. Okupatorju je uspelo uničiti skoraj vse, kar je v prvih letih vojne pripravilo odporniško gibanje. Organizacije je bilo treba postavljati povsem na novo; na novo je bilo treba organizirati tudi vojaške enote. Kljub temu pa lahko trdimo, da odporniško gibanje na območju mariborskega okrožja med vojno ni nikoli povsem prenehalo. Nekaj posameznikov in skupinic je okupator le spregledal. Organizacije pa so bile do jeseni 1943. leta zelo skromne.¹

Spomladi 1943 je bila ustanovljena na Pohorju majhna partizanska enota, ki je s pritokom prostovoljcev in s prihodom manjših partizanskih skupin od drugod do maja 1943 že tako narasla, da je bila preosnovana v bataljon. S prihodom novih borcev je bil novembra 1943 ustanovljen Pohorski odred. Te enote seveda niso delovale le na območju mariborskega okrožja, izvedle so pa veliko akcij tudi na tem predelu. Pohorski partizani so se zavedali, da se bodo lahko ali vsaj laže obdržali na Pohorju, če bo njihovo zaledje politično obdelano. Iz Pohorskega bataljona (drugega) so bili poslani jeseni 1943 politični delavci skoraj na vse predele okrožja. V Slovenske gorice sta šla Franc Zalaznik-Leon in Srečko Rojs-Niko, na ptujski predel Milko Golob in Franc Belšak-Tone, v Maribor Maks Gašparič-Sandor (pozneje Jernej) in Ivan Zagernik-Joco, na konjiško Pohorje Lojze Suhač-Prleški Lojze

Franc Zalaznik-Leon in Srečko Rojs-Niko

in za krajši čas Tone Rader-Jasko. Leta 1944 sta bila poslana na ribniško Pohorje Tone Rader-Jasko in Janez Skerlovnik-Ivo. Iz okolice Ljutomera je bil leta 1943 poslan v Maribor Dušan Špindler-Špiro (pozneje Kovač). Aktivisti so bili razdeljeni po vsem okrožju. Ustanovljena sta bila okrožni komite Komunistične partije Slovenije Maribor in okrožni odbor Osvobodilne fronte Maribor. Najprej je bil sekretar obeh organizacij Dušan Špindler, nato je postal sekretar okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije Maribor Maks Gašparič. Mladinsko organizacijo in SKOJ je vodil najprej Stane Potrč-Iztok, nato pa Marjan Bantan-Stojan. Pozimi 1943/44 je bila ustanovljena organizacija Slovenske protifašistične ženske zveze za Maribor. Vodila jo je Jadviga Golež-Špela. Do pomladi 1944 je delo v organizacijskem pogledu močno napredovalo. V poročilu 28. aprila 1944 je okrožni komite Komunistične partije Slovenije Maribor zapisal, da so bili v Mariboru do sredine januarja postavljeni trije rajonski odbori Osvobodilne fronte, postavljena sta bila tudi mestni odbor Osvobodilne fronte in mestni komite Komunistične partije Slovenije Maribor. Še hitrejši razvoj so zavrle izdaje in množične aretacije, ki so si sledile druga za drugo. Komaj je bila organizacija postavljena, že je zanjo zvedel okupator in že je bila uničena. Aktivisti so postavili novo organizacijo, ki jo je doletela enaka usoda.²

V začetku leta 1944 je prišlo do nesoglasij med tedanjim mariborskim okrožjem in med pohorsko vojaško enoto. To je bila XI. slovenska narodnoosvobodilna brigada Miloš Zidanšek, pravili so ji tudi Pohorska brigada, ki je bila ustanovljena v Sv. Primožu na Pohorju na obletnico padca Pohorskega bataljona. Okrožju so očitali plavogardizem. Ker okrožje ni imelo kam pošiljati prostovoljcev in ljudi, ki jim je pretela aretacija, je januarja 1944 ustanovilo svojo vojaško enoto Lackovo četo. Na obletnico ustanovitve Osvobodilne fronte, 27. aprila 1944, je bila Lackova četa preosnovana v Lackov bataljon, ki je deloval po vodih na ozemlju od Haloz do Kozjaka. Hermankov vod je izvajal akcije ob vnožju Pohorja in na Dravskem polju. Osojnikov vod je deloval na zahodnem delu Slovenskih goric. Na Kozjaku je bil Kobanski vod, v Halozah pa Haloški vod. Junija 1944 je bil bataljon vključen v novoustanovljeni Pohorski odred, ki se je septembra preosnoval v Lackov odred

Jože Lacko

in odšel na Kozjak. Na Pohorju je Lackov odred pustil četo, ki je sprejemala nove borce ter pogosto minirala železniški progi Maribor—Celje in Maribor—Dravograd. Poleg naštetih vojaških enot so na ozemlju mariborskega okrožja izvajale akcije še Tomšičeva, Šercerjeva in zlasti Bračičeva brigada Štirinajste udarne divizije. Brigade Štirinajste divizije so na našem ozemlju napadale sovražnika predvsem na Pohorju. V Haloze je občasno pošiljal manjše vojaške enote Kozjanski odred.³

Aprila 1944 je prišlo na slovenskem Štajerskem do preosnove okrožij. Oblastni komite Komunistične partije Slovenije in pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za Štajersko sta postavila na svojem delovnem območju naslednja okrožja: Litija, Revirji, Savinjska dolina, Šaleško-mislinjsko, Celje, Kozje-Brežice, Radeče-Laško, Šmarje-Rogatec, Slovenske Konjice-Slovenska Bistrica, Ptuj, Maribor, Ljutomer, Murska Sobota, Dolnja Lendava in Čakovec. Okrožje Čakovec je obsegalo nekaj slovenskega ter nekaj hrvaškega ozemlja. Na ozemlju širšega mariborskega okrožja so po tej reorganizaciji delovala okrožja Maribor (sekretar Ivan Kokol-Ilija), Ptuj (sekretar Franc Belšak-Tone) in Slovenske Konjice-Slovenska Bistrica (vršilec dolžnosti sekretarja Bogo Krenčič). Sem je segalo tudi okrožje Šmarje-Rogatec z okrajema Poljčane in Zetale-Makole. Nekaj časa po aprilski preosnovi okrožij je na Pohorju delovalo še okrožje Ribnica na Pohorju, ki ga je vodil Tone Rader-Jasko. Bilo pa je kmalu priključeno k mariborskemu okrožju.

Že ob reorganizaciji aprila 1944 je oblastni komite predvidel delitev tedanjega mariborskega okrožja na okrožje Maribor levi breg, Maribor mesto in Maribor desni breg. Takratno okrožje Maribor je bilo v primerjavi z drugimi okrožji zelo veliko. Aprila je imelo osemnajst okrajev, nato pa je njih število še naraslo. V ugotovitvah in sklepih plenarne seje oblastnega komiteja Komunistične partije Slovenije za Štajersko z dne 22. julija 1944 je omenjenih osemindvajset okrajev. Člani mariborskega okrožja so že pred delitvijo delali v treh skupinah. Nekaj članov se je zadrževalo v mestu, nekaj jih je delalo na desnem bregu Drave proti Pohorju, nekaj pa na levem bregu Drave v Slovenskih goricah in na Kozjaku. Julija 1944 je prišlo do predvidene delitve. Nastala so okrožja Maribor, Slovenske gorice in Pohorje. Sekretar okrožja Maribor je ostal Ivan Kokol-Ilija, sekretarja okrožij Slovenske go-

Mima Kovačeva-Barčka

rice in Pohorje sta postala Srečko Rojs-Niko in Tone Rader-Jasko. V okrožju Maribor so ostali okraji Kamnica, Ruše, Sv. Miklavž (danes Miklavž na Dravskem polju) in Sv. Peter (danes Malečnik). Bivše okrožje Ribnica na Pohorju ter okraji Pragersko-Polskava, Rače-Fram, Slivnica-Hoče in zahodni del Kozjaka so prešli v okrožje Pohorje, vzhodni del Kozjaka in Slovenske gorice pa v okrožje Slovenske gorice.⁴

Okrožja iz aprilske reorganizacije so bila majhna in so imela malo političnih aktivistov. Zlasti so bila slaba obrobna okrožja, s katerimi sta imela oblastni komite Komunistične partije Slovenije in pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za štajersko najslabše zveze. Potovanja v ta oddaljena okrožja so vzela članom pokrajinskega vodstva preveč časa. Zato sta bili za več obrobni okrožij ustanovljeni poverjeništvu oblastnega komiteja Komunistične partije Slovenije in pokrajinskega odbora Osvobodilne fronte za vzhod in jugovzhod. Poverjeništvu za vzhod je zajemalo okrožja Ptuj, Slovenske gorice, Ljutomer, Murska Sobota, Dolnja Lendava in Čakovec. Vodila ga je Cvetka Praprotnik-Stefka. Poverjeništvu za jugovzhod je povezovalo kozjanska okrožja Kozje-Brežice, Šmarje-Rogatec in Radeče-Laško. Vodil ga je Vlado Majhen-Rafael. Poverjeništvu je bilo nekaka stalna skupina inštruktorjev, ki se je zadrževala pri okrožjih.

Centralni komite Komunistične partije Slovenije se ni strinjal z ustanavljanjem poverjeništev. Menil je, da s tem drobijo na slovenskem štajerskem že tako premajhno število aktivistov. Od oblastnega komiteja je zahteval, naj ne ustanavlja poverjeništev, ampak naj raje združuje majhna okrožja. Oblastni komite je v začetku avgusta izdal navodila za združevanje okrožij. Ustanovljenih je bilo osem okrožij. Iz okrožij Revirji in Litija je nastalo okrožje Revirji; okrožji Celje in Savinjska dolina sta se združili v okrožje Celje; Pohorje, Slovenske Konjice-Slovenska Bistrica in Šaleško-misljinsko okrožje so se združila v veliko okrožje Pohorje; okrožju Maribor so bili priključeni okraji Šentilj, Kozjak (vzhodni del) in Hoče-Slivnica; okrožji Slovenske gorice in Ljutomer sta se združili v okrožje Slovenske gorice; iz okrožij Murska Sobota in Lendava je nastalo okrožje Prekmurje; okrožju Ptuj je bilo priključeno slovensko ozemlje iz okrožja Čakovec; kozjanska okrožja Kozje-Brežice, Radeče-Laško in Šmarje-Rogatec so se združila v okrožje Bohor. Kljub združit-

Ekipa partizanske tehnike Mernik avgusta 1944 blizu Božjega nad Oplotnico

vam pa je poverjenišтво za vzhod še ostalo. Na našem ozemlju je po reorganizaciji v avgustu 1944 delovalo okrožje Maribor, del okrožja Ptuj ter večji del okrožja Pohorje. Z okraji Sv. Ana (sedaj Zg. Ščavnica), Sv. Lenart v Slovenskih goricah (sedaj Lenart), Sv. Andraž (sedaj Vitomarci), Sv. Barbara (sedaj Zgornja Korena) in Jarenina je sem segalo okrožje Slovenske gorice, z okrajema Poljčane (Zgornje) in Žetale-Makole pa kozjansko okrožje Bohor. Septembra je okrožje Bohor odstopilo oddaljena okraja Poljčane okrožju Pohorje, Žetale-Makole pa okrožju Ptuj.

Pri tej reorganizaciji je bilo združenih tudi več okrajev. Združili so se okraji Pragersko-Polskava in Rače-Fram v okraj Fram-Pragersko, okraji Loče, Slovenske Konjice, Oplotnica in Zreče v okraj Slovenske Konjice, okraja Slovenska Bistrica in Poljčane v okraj Slovenska Bistrica itd. V okrožju Slovenske gorice so v tem času ostali še mali okraji. Združevali so jih šele ob naslednji preureditvi. Združevanje okrožij avgusta 1944 je prineslo večjo selitev aktivistov proti vzhodu. Iz šaleško-mislinskega okrožja je prišlo veliko aktivistov v okrožje Pohorje. Ti aktivisti so pozneje prevzeli pomembne dolžnosti v mariborskem okrožju.

Avgusta so bili imenovani novi okrožni sekretarji. Za ptujsko okrožje je bil imenovan Pavle Baloh-Peter, za Slovenske gorice Srečko Rojs-Niko, nato pa Ela Letonja-Atena, za okrožje Pohorje Tone Ulrih-Kristl. V takratnem mariborskem okrožju so nastale težave. 15. julija so bili po izdaji obkoljeni v Hrenovi ulici člani okrožja Bertl Filipič-Jakec, Jože Kovač-Jakob, Ivo Zagernik-Joco in sekretar okrožja Ivan Kokol-Ilja. V boju z gestapom so vsi padli oziroma so se sami ustrelili. Po boju v Hrenovi ulici so se zbrali preostali člani okrožja in postavili za sekretarja Karla Kladnika-Uroša, ki pa je tedaj že delal za gestapo, ne da bi drugi člani vedeli za to. Kladnik je izdal organizacije v mestu, njegove izdaje pa segajo tudi na desni breg proti Pohorju. Osvobodilno gibanje v Mariboru je doživelo znova hude udarce. Ko je postal Kladnik sumljiv, je bil postavljen za sekretarja Otmar Ratej-Mirko. Razmere

v okrožju zunaj mesta (npr. v Rušah) so se kmalu uredile. V mestu so se pa aktivisti le težko obdržali. Takšno je bilo stanje v Mariboru v času, ko je bilo na Pohorju osvobojeno ozemlje. V nekaterih krajih so prevzeli oblast odbori Osvobodilne fronte. V osvobojenem Lovrencu na Pohorju je krajši čas delovala partizanska šola.⁵

27. septembra 1944 sta oblastni komite Komunistične partije Slovenije in pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za Štajersko ponovno reorganizirala okrožja na slovenskem Štajerskem. Iz osmih okrožij je bilo postavljenih pet: Ljutomer, Maribor, Kozje, Celje in Dravograd. K prejšnjemu okrožju Maribor so bili iz okrožja Pohorje priključeni okraj Kozjak, Ribnica na Pohorju, Sv. Lovrenc na Pohorju (sedaj Lovrenc), Slovenska Bistrica in Fram-Pragersko. K mariborskemu okrožju je bilo priključenih še pet malih okrajev iz okrožja Slovenske gorice, ki so se združili v okraj Sv. Lenart v Slovenskih goricah (sedaj Lenart). Priključeno je bilo okrožje Ptuj brez okraja Ormož. Novo veliko okrožje Maribor je bilo razdeljeno na okraje Maribor mesto, Maribor levi breg, Maribor desni breg, Marenberg (sedaj Radlje ob Dravi), Slovenska Bistrica, Ptuj in Sv. Lenart v Slovenskih goricah (sedaj Lenart). Sredi marca 1945 je bil k okrožju priključen še okraj Slovenske Konjice. S tem je dobilo mariborsko okrožje končno podobo.⁶

V mariborskem okrožju so se v zadnjem obdobju sekretarji zelo hitro menjavali. Od oktobra 1944, ko je bilo okrožje dejansko ustanovljeno, do osvoboditve so bili sekretarji okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije in okrožnega odbora Osvobodilne fronte Maribor Vlado Majhen-Rafael, Tone Ulrich-Kristl, Albin Vipotnik-Strgar, Sergej Kraigher in Jože Gričar-Metod. Do te reorganizacije so vsa okrožna vodstva mariborskega okrožja živela v Mariboru in od tod vodila delo v okrožju. Člani zadnjega mariborskega okrožja pa niso več živeli v mestu. Do konca leta 1944 je bil okrožni center na ribniškem Pohorju, nato se je preselil na slovensko-bistriško stran. V Maribor je okrožje pošiljalo le posamezne aktiviste, da bi tam vodili delo in pomagali okrajnemu odboru Maribor mesto. Okrožje se je preselilo v Maribor šele po osvoboditvi.⁷

Med pomembnejše naloge okrožja in okrajev lahko štejemo ustanavljanje krajevnih odborov Osvobodilne fronte, Zveze slovenske mladine, Slovenske protifašistične ženske zveze in Delavske enotnosti ter ustanavljanje celic Komunistične partije Slovenije in skupin Zveze komunistične mladine Jugoslavije. Po poročilu okrožnega odbora Osvobodilne fronte Maribor z dne 6. maja 1945 je bilo ob koncu vojne v okrožju 288 krajevnih odborov Osvobodilne fronte, 91 odborov Slovenske protifašistične ženske zveze, bila sta 302 odbora Zveze slovenske mladine in le 3 odbori Delavske enotnosti. Za odbore so znani podatki tudi po okrajih. Krajevnih odborov Osvobodilne fronte je bilo v okraju Ptuj 66, Slovenske Konjice 59, Slovenska Bistrica 57, Maribor desni breg 31, Maribor mesto 27, Maribor levi breg 18, Sv. Lenart 21 in Marenberg 9; odborov Slovenske protifašistične ženske zveze je bilo v okraju Ptuj 30, Slovenska Bistrica 24, Maribor desni breg 14, Marenberg in Sv. Lenart po 7, Maribor levi breg in Slovenske Konjice po 4 in Maribor mesto 1; odborov Zveze slovenske mladine je bilo v okraju Ptuj 80, Slovenske Konjice 56, Slovenska Bistrica 43, Maribor desni breg 39, Sv. Lenart 33, Marenberg 31, Maribor levi breg 11 in Maribor mesto 9. Delavska enotnost je imela dva odbora v Mariboru, enega pa v Ptujju.

Brez dvoma je bil organizacijsko najboljše razvit okraj Ptuj. Imel je največ krajevnih odborov Osvobodilne fronte, Slovenske protifašistične ženske zveze in Zveze slovenske mladine. Vseh odborov je imel 177. Poznalo se je, da so tu aktivisti sistematično delali tudi z mladino in z ženami, kar je nekaterim drugim okrajem manjkalo. Na drugem mestu bi bil okraj Slovenske Konjice, če okrajni aktivisti ne bi zanemarili ustanavljanja krajevnih odborov Slovenske protifašistične ženske zveze (ustanovili so le 4 odbore). Tako pa je bil boljši okraj Slovenska Bistrica s 124 odbori, okraj Slovenske Konjice pa tretji s 119 odbori. Močnejši od ostalih je bil še okraj Maribor desni breg s 84 krajevnimi odbori Osvobodilne fronte,

Kurirji kurirske postaje TV-17 S blizu Vurberga pri Ptuj

Slovenske protifašistične ženske zveze in Zveze slovenske mladine. Za temi okraji so drugi okraji zaostajali. Okraj Sv. Lenart je imel 61, okraj Marenberg 47, okraj Maribor levi breg 43 in okraj Maribor mesto 39 teh odborov. V nekaterih okrajih je bilo delo težje. V Mariboru, kjer je bilo središče okupatorske uprave za okupirano slovensko Štajersko, je bilo najtežje. V okraju Sv. Lenart je bilo čutiti delo Melaherjevih četnikov, v okraju Maribor levi breg pa tudi ni bilo lahko, ker je bil okraj blizu avstrijske meje. Kljub temu, da je bil okraj Ptuj organizacijsko najbolj razvit, pa je bil delež, ki so ga za narodnoosvobodilni boj prispevali ljudje na Pohorju ter v občinah Slovenske Konjice in Slovenska Bistrica brez dvoma večji.⁸

Za partijsko in skojevsko organizacijo ni tako podrobnih podatkov, vsaj za nekatere okraje ne. V okraju Slovenske Konjice je bilo ob koncu vojne 19 celic KP Slovenije s 97 člani ter 16 skupin SKOJ s 94 člani. V okraju Maribor desni breg je bilo 37 članov KP Slovenije in 29 kandidatov, ki so delovali v 12 celicah. Bilo je 15 skupin SKOJ s 105 člani. V okraju Marenberg je bilo 19 članov in 16 kandidatov KP Slovenije. Delovale so 4 skupine SKOJ s 37 člani. V okraju Sv. Lenart je bilo ob koncu vojne 18 članov in 8 kandidatov Komunistične partije Slovenije, ki so delali v 6 celicah, ter 30 članov SKOJ. V okraju Ptuj je bilo 30 članov in 15 kandidatov Komunistične partije Slovenije. Imeli so 6 celic. Skojevskih skupin je bilo 9, članov SKOJ pa 45. V okraju Maribor levi breg je bilo 25 članov Komunistične partije Slovenije, ki so delali v 4 celicah. Skojevcev je bilo 20. Imeli so 3 skojevske skupine. Za partijsko organizacijo v okraju Slovenska Bistrica in Maribor mesto ni podatkov, skojevcev pa je bilo v Slovenski Bistrici v 7 skupinah 36, v Mariboru pa v 10 skupinah 68. Ker nam manjkajo podatki o partijski organizaciji za dva okraja, ne moremo dati točnega števila članov Komunistične partije Slovenije. Po podatkih, ki so nam na voljo, pa lahko trdimo, da je bilo ob koncu vojne v mariborskem okrožju prek 226 članov in nad 68 kandidatov Komunistične partije Slovenije. Celic je bilo nad 47. Članov SKOJ je bilo 435, skojevskih skupin pa 64. Najmočnejši sta bili partijska in skojevska organizacija v okraju Slovenske Konjice s 191 člani in s 35 ce-

licami. Močni sta bili obe organizaciji še v okraju Maribor desni breg s 171 člani in 27 celicami. Splošno stanje v okraju Slovenska Bistrica dopušča sklep, da sta bili partijska in skojevska organizacija razmeroma močni tudi v tem okraju. Žal pa o tem ni poročil.

Med celicami Komunistične partije Slovenije in SKOJ so vštete celice ilegalcev, kurirjev civilnih kurirskih postaj, kurirjev vojaških kurirskih postaj, obveščevalnih centrov, narodne zaščite, tehnik itd.⁹

Velik pomen so partizani pripisovali partizanskemu tisku. Vsa leta vojne so se partizanski aktivisti trudili, da bi ljudje stalno dobivali partizanski tisk. V naše kraje so prinašali posamezne primerke partizanskega tiska, ki so ga tu razmnožili in širili. Leta 1941 so partizanski tisk razmnoževali aktivisti sami. Vemo, da je Slava Klavora razmnoževala tisk s preprostim strojčkom v baraki ob Tržaški cesti. Tehnika je bila pri Kerencičevih v Pesnici. V Mariboru je bilo več majhnih tehnik, ki pa so tiskale tiske v velikih nakladah. Po padcu teh prvih tehnik je bila leta 1942 majhna partizanska tehnika na Slivniškem gradu, ki se je od tod preselila v Limbuš. Leta 1943 so razmnoževali partizanski tisk v Mariboru, v Jareninskem dolu in v Koreni. Večja je bila tehnika v Mariboru v Mlinski ulici. V začetku leta 1944 so jo Nemci uničili. 1944. leta je delovala partizanska tehnika v viničariji na Meljskem hribu. Od tod se je preselila v zemljanko Sevastopol v Rogozo pri Mariboru.

Spomladi in poleti 1944 so pričeli ustanavljati tehnike zelo organizirano. IV. operativna cona je postavila v Lukanji pri Oplotnici vojaško tehniko Sever, ki pa je tiskala tudi za tedanje mariborsko okrožje, verjetno pa tudi za okrožje Slovenske Konjice-Slovenska Bistrica. Iz Lukanje se je preselila v Pameče pri Slovenjem Gradcu. Oblasni komite Komunistične partije Slovenije za štajersko je poslal v posamezna okrožja svoje inštruktorje, ki so v okrožjih postavljali tehnike. Za okrožje Slovenske Konjice-Slovenska Bistrica je bila v gozdu med Koritnim in Božjem nad Oplotnico ustanovljena tehnika Mernik; za okrožje Slovenske gorice je delovala tehnika v Jakobskem dolu; za okrožje Ptuj je delovala tehnika najprej v Muretincih pri Gorišnici, nato v Stogovcih pri Ptujski gori. To je bila tehnika Lacko. Blizu Sv. Primoža na Pohorju je delovala tehnika Krištof-Stane Ilc. Veliko mariborsko okrožje je imelo tri okrožne tehnike. To so bile tehnike Mernik, Lacko in Krištof-Stane Ilc. Poleg teh tehnik so v okrožju delovale še manjše tehnike, ki so tiskale za potrebe okrajev. Nekatere so delovale le krajši čas. V ptujskem okraju je bila v Rotmanu pri Juršincih tehnika Reš (imenovali so jo tudi Nataša). V okraju Maribor desni breg je v jeseni 1944 delala blizu Frama tehnika Tonček Žerjal. V okraju Maribor levi breg je bila na Slemenu na Kozjaku tehnika Slava Klavora. V okraju Slovenske Konjice je na Kovaškem vrhu tiskala partizanski tisk tehnika Svoboda. V Nadbišecu pri Voličini je bila leta 1945 tehnika za okraj Sv. Lenart. Na Slemenu na Kozjaku je bila leta 1945 tehnika Lackovega odreda.¹⁰

Do sredine 1944. leta na našem območju ni bilo partizanskih bolnišnic. Partizanske vojaške enote so puščale ranjene in bolne borce pri zanesljivih kmetih. Pogosto so take ranjene in obolele borce zdravili zavedni slovenski zdravniki. Organizirana gradnja bolnišnic na našem ozemlju se je pričela sredi junija 1944 s prihodom dr. Hermana Slokana-Zmaga in njegove ekipe na Pohorje. Zgrajene so bile bolnišnice Tihi dol na Sinklarici pod Planinko, Košuta (pozneje se je imenovala Leto) pod Peskom na lovrenškem Pohorju. Zaklon v Lehnu, Jesen nad Šmartnim na Pohorju; Zima v Lehnu, Pomlad v Mislinjskem jarku ter sprejemna bolnišnica Košuta pod Peskom blizu Jurgovega ob potoku Oplotnica. Te bolnišnice so imele posebno ekipo, ki je skrbelo za prehrano ranjencev. Imenovala se je ekonomat Košuta. Bolnišnice so imele tudi svojo partizansko lekarno, ki so jo imenovali terenska apoteka Granit. Ekonomat Košuta in terenska apoteka Granit sta delovala pri sprejemni bolnišnici Košuta.

Saniteta na slovenskem Štajerskem je bila v letu 1944 razdeljena na več sektorjev. Pohorje je spadalo v sektor »S« (sever), ki ga je vodil dr. Ivan Kopač-Pavček. Po-

*Dr. Ivan Kopač-Pavček,
upravnik partizanskih bolnišnic
na zahodnem Pohorju 1944/45*

zimi 1944/45 je prišlo do nove razdelitve. Sanitetni referent IV. operativne cone je razdelil pohorske bolnišnice na sektorja P1 in P2. Bolnišnice na vzhodnem Pohorju, ki jih je vodil dr. Herman Slokan, so bile v sektorju P2, bolnišnice na zahodnem Pohorju, vodil jih je dr. Ivan Kopač, pa v sektorju P1. Bolnišnice iz sektorja P2, ki smo jih že našli, so bile skoraj vse na ozemlju mariborskega okrožja. Od Pavčkovih bolnišnic je bila na našem ozemlju partizanska bolnišnica »Svoboda«. Te bolnišnice niso bile majhne. Bolnišnica Košuta je imela glavno barako z veliko sobo za ranjence in z manjšo za ambulanto, kuhinjo, kopalnico in drvarnico ter barako za osebje. Tudi druge bolnišnice, ki so bile nekoliko manjše, so imele več barak.

Bolnišnice so bile tudi na Kozjaku. Znani sta bolnišnici Avšjek pri Spodnji Kapli in Tevakin v Gradišču. Poleg bolnišnic je znanih še več bunkerjev, kjer so se zadrževali ranjenci. Takšni bunkerji so bili npr. v Vurmatu, v Zgornji Voličini, v Moškanjcih ter v Dupleku.

Bolnišnice so bile sicer podrejene sanitetnemu odseku štaba IV. operativne cone, za prehrano bolnišnic so pa skrbela okrožja. Gospodarske komisije pri okrožjih in okrajih so zbrale veliko hrane in zdravil. Žal so znani le podatki za gospodarsko komisijo, ki je delovala na Tinju. Ta komisija je predala bolnišnicam na Pohorju poleg zdravil še 8 volov, 8 krav, 450 kg moke, 1000 kg krompirja, 31 kg sladkorja ter manjše količine peciva, suhega sadja, pšenice, fižola, kaše itd.

Z velikimi napori je članom bolnišnic in aktivistom uspelo preskrbeti za bolnišnice vsaj najnujnejše količine hrane in zdravil. Vodja bolnišnic dr. Slokan v svojih spominih z zadovoljstvom ugotavlja, da ranjenci v njegovih bolnišnicah niso nikoli stradali. Seveda imajo za to velike zasluge predvsem kmetje, ki so dajali hrano za partizanske bolnišnice, za vojaške enote in za vse zaledne partizanske ustanove.¹¹

Kurirske postaje so pričeli na ozemlju mariborskega okrožja ustanavljati razmeroma pozno. Oblastni komite Komunistične partije Slovenije za Stajersko je še

Aktivisti mariborskega okrožja marca 1945 na Pohorju

15. maja 1944 ugotavljal, da bo treba mrežo kurirskih zvez razširiti tudi na mariborsko in ptujsko območje. Kurirske zveze so se sem širile iz Mislinjske doline in iz Kozjanskega. Utrdile so se pa šele v zgodnjem poletju 1944. Na našem ozemlju so bile kurirske postaje druge, četrte in pete kurirske linije tretjega (štajerskega) relejnega sektorja. V drugi kurirski liniji so bile kurirske postaje na Pohorju. To so bile postaje 9 pri Ribnici, 10 v Kotu nad Oplotnico, 11 in 11a na lovrenškem Pohorju, 12 nad Lobnico in 13 pri Framu. V drugo linijo je spadala še kurirska postaja 2a v Ličenci pri Slovenskih Konjicah, ki so jo ustanovili naknadno za povezavo med drugo in četrto kurirsko linijo, oziroma zaradi prevelike razdalje med kurirskima postajama 10 v Kotu in 2 na Sladki gori. Z njo so skrajšali kurirjem pot. V četrtni liniji so bile kurirske postaje na ozemlju mariborskega okrožja 33 blizu Stranic, 7 na območju Konjiške gore, 4 na Boču in 8 v Bolfenku v Halozah. Zaradi lažjega prehoda prek Drave je krajši čas delovala še kurirska postaja 8a, ki je bila pri Sv. Vidu pri Ptujju. Zadnja je bila ustanovljena peta relejna linija, ki je tekla na levem bregu Drave. V mariborsko okrožje so spadale kurirske postaje 14 na Ptujskem polju, 16 pri Kungoti, 17 pri Vurbergu in 18 pri Sv. Duhu na Ostrem vrhu. Zadnja kurirska postaja na Kozjaku v smeri proti Koroški je bila TV-19 S. Najbolj nevarno je bilo delo kurirjev, ki so nosili pošto prek Drave. Prek Drave so bile povezane kurirske postaje 8 in 14 (Haloze-Ptujsko polje), 13 in 17 (Fram-Vurberg) in 11—18 (lovrenško Pohorje-Kozjak). Te kurirske postaje so med vojno imenovali terenski vod in so jih označevali s TV. Na Štajerskem so jim dodali še znak S.

Poleg kurirjev TV-S linij so bili še okrožni in okrajni kurirji, ki so vzdrževali zvezo med okrožji in okraji. Svojo kurirsko zvezo so imele vojaške enote. Iz vojaške kurirske zveze so znane na ozemlju mariborskega okrožja kurirske postaje 1/2 na Plnici, 1/13 na Hudem vrhu pri Oplotnici, 1/14 na Skomarju, 1/27 na Boču in 1/28 blizu Črešnjevca. Vojaška kurirska postaja je bila še na območju Lenarta v Slovenskih goricah. Na Kozjaku je vojaške kurirske postaje postavljaj Lackov odred.¹²

Mariborsko okrožje je delovalo na izredno izpostavljenem ozemlju. Tu je imel sedež del okupatorske uprave, tu je bil sedež okupatorskih organizacij. Zato je bil tu narodnoosvobodilni boj še težji.

Med narodnoosvobodilnim bojem je padlo zelo veliko aktivistov, ki so delovali na ozemlju okrožja. Aktivisti in njihovi sodelavci iz let 1941 in 1942 so skoraj vsi padli; aktivistov in sodelavcev iz leta 1943 je le malo preživelo vojno. Več je ostalo živih aktivistov in sodelavcev odporiškega gibanja, ki so tu delovali v letih 1944 in 1945. Oblastni komite Komunistične partije Slovenije in pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za Štajersko sta morala v mariborsko okrožje pošiljati vedno nove aktiviste, ki so zapolnili vrzeli, ko je okupator odkril in uničil organizacijo. Kljub vsemu je pa narodnoosvobodilni boj pokazal tudi na našem ozemlju izredne organizacijske sposobnosti. Organiziral je mrežo odborov Osvobodilne fronte, Zveze mladine Slovenije in Slovenske protifašistične ženske zveze, mrežo celic Komunistične partije Slovenije in SKOJ, vrsto kurirskih postaj, več partizanskih bolnišnic in partizanskih tehnik. Aktivistom in partizanskim ustanovam so k uspehu pripomogli naši zavedni ljudje, predvsem kmetje, ki so tako nesebično in izdatno podpirali narodnoosvobodilni boj.

Opombe

¹ Pokrajinski komite Komunistične partije Slovenije za Štajersko leta 1941, v arhivu centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije v Ljubljani (dalje navajam PK KPS, v arhivu CK ZKS). Zaslisanje Alojza Zorka, arhiv republiškega sekretariata za notranje zadeve v Ljubljani (dalje navajam arhiv RSNZ).

Poslovilna pisma žrtev za svobodo, Maribor 1969.

Milica Ostrovška: Kljub vsemu odpor I, Maribor 1963.

Milan Zevart: Po sledovih narodnoosvobodilne vojne v mariborskem okraju, Maribor 1962 (dalje navajam Zevart: Po sledovih).

France Filipič: Prvi pohorski partizani, Maribor 1965.

France Filipič: Pohorski bataljon, Ljubljana 1968.

Vida Rojic: Ptuj v boju za lepše dni, Maribor 1960.

Vida Rojic: Jože Lacko, Maribor 1963.

Francka Kranjec: Slava Klavora, Maribor 1963.

Milica Ostrovška: Jože Hermanko, Maribor 1963.

Lojze Penič: Narodnoosvobodilni boj na našem območju, Slovenska Bistrica 1941—1971, Ljubljana 1971, str. 4—9 (dalje navajam Penič: NOB v Slovenski Bistrici).

² Življenjepisi, ki so jih maja 1944 zapisali Marjan Bantan-Stojan, Lea Rižnar-Vlasta, Srečko Rojs-Niko. Tone Zagernik-Vasja, arhiv inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, fond SKOJ, fasc. 14 (dalje navajam arhiv IZDG).

Izjavi Maks Gašparič in Dušan Špindler, arhiv muzeja narodne osvoboditve Maribor (dalje navajam arhiv MNOM).

Milica Ostrovška: Kljub vsemu odpor II. in III., Maribor 1968.

Franc Zalaznik: Dolga in težka pot 1941—1945, Maribor 1963.

Penič: NOB v Slovenski Bistrici.

Lojze Penič: Mariborsko okrožje 1941—1945, Večer, Maribor od 20. 9. do 28. 9. 1972.

³ Naredba okrožnega odbora Osvobodilne fronte Maribor borem in funkcionarjem Lackovega odreda z dne 27. 4. 1944 (dalje navajam OOF Maribor).

Poročilo okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije Maribor oblastnemu komiteju Komunistične partije Slovenije za Štajersko z dne 14. 5. 1944 (dalje navajam OKKPS Maribor ObKKPS za Štajersko) oboje arhiv IZDG, f. 654/IV.

Poročilo OKKPS Maribor ObKKPS za Štajersko z dne 28. 4. 1944, arhiv MNOM.

Milan Zevart: Prehod glavnine Lackovega odreda na Kozjak in prvi dnevi odreda na Kozjaku, Odmev partizana severne meje, leto III, št. 1—2, Ljubljana 1971, str. 7.

Mirko Fajdiga: Bilo je pred petindvajsetimi leti, Večer, Maribor, 1. 1969.

⁴ Poročilo ObKKPS za Štajersko CKKPS z dne 17. 4. 1944.

Ugotovitve in sklepi plenarne seje ObKKPS za Štajersko 13. do 15. 7. 1944, oboje arhiv CK ZKS.

Dopis političnega delavca KPS Ribnica na Pohorju ObKKPS za Štajersko z dne 15. 5. 1944.

Sporočilo ObKKPS za Štajersko tov. Jasku z dne 26. 7. 1944.

Dopis OOF Pohorje tov. Gašpariču z dne 31. 7. 1944.

Dopis ObKKPS za Štajersko OKKPS Pohorje, OKKPS Slovenske Konjice — Slovenska Bistrica in OKKPS šaleško-mislinskega okrožja z dne 7. 8. 1944; vse arhiv IZDG, f. 654/IV.

⁵ Shema partijske organizacije na Štajerskem meseca julija 1944.

Sporočilo ObKKPS za Štajersko CKKPS iz avgusta 1944 (ni datirano) oboje arhiv CKZKS.

Okrožnica štaba IV. operativne cone narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije svojim enotam 20. 8. 1944, arhiv MNOM.

Poročilo OK SKOJ Kozje ObK SKOJ za Štajersko z dne 30. 9. 1944, arhiv IZDG, fond SKOJ, f. 14. Poročilo okrožnega odbora OF Slovenske gorice ObKKPS za Štajersko z dne 13. 10. 1944, arhiv IZDG, f. 654/III.

Penič: NOB v Slovenski Bistrici, str. 7 in 8.

Zevart: Po sledovih, str. 111.

⁶ Dopis ObKKPS za Štajersko CKKPS z dne 27. 9. 1944, v arhivu CKZKS.

Zapisnik seje OKKPS Celje z dne 17. 3. 1945; arhiv IZDG, f. 654/I.

Okrožnica POOF za Štajersko vsem okrožnim odborom OF z dne 27. 9. 1944.

Okrožnica OK SKOJ Maribor vsem okrajnim komitejem SKOJ z dne 23. 10. 1944, arhiv MNOM.

- ⁷ Odredba ObKKPS za Štajersko z dne 26. 9. 1944 o imenovanju OKKPS Maribor.
 Odredba ObKKPS za Štajersko z dne 5. 10. 1944 o imenovanju Toneta Ulriha-Kristla za sekretarja OKKPS Maribor.
 Zapisnik seje OKKPS Maribor z dne 14. 12. 1944, vse arhiv IZDG, f. 654/III.
 Pismo Albina Vipotnika-Strgarja, bivšega sekretarja OKKPS Maribor, sekretarju ObKKPS za Štajersko z dne 4. 2. 1945, arhiv IZDG, f. 655/II.
 Odredba ObKKPS za Štajersko z dne 3. 5. 1945 o imenovanju Jožeta Gričarja-Metoda za sekretarja OKKPS Maribor, arhiv IZDG, f. 654/VI.
- ⁸ Poročilo OOOFF Maribor POOF za Štajersko z dne 6. 5. 1945, arhiv IZDG, f. 654/V.
- ⁹ Zapiski članice OKKPS Maribor Rozike Bohinc, arhiv MNOM.
 Poročilo okrajnega komiteja KPS Slovenske Konjice OKKPS Maribor z dne 23. 4. 1945, arhiv IZDG, fas. 654/I.
- ¹⁰ Izjave Franček Brglez, Franc Pungerčar-Janoš, Tugomir Wut-Nace, Zvone Zorko; vse arhiv MNOM.
 Zevart: Po sledovih, glej kazalo partizanskih tehnik.
 Vida Rojic: Ptuj v boju za lepše dni, str. 62—66.
 Bogdan Zolnir: Partizanski tisk ob Meži, Mislinji in Dravi, Maribor 1962.
 Penič: NOB v Slovenski Bistrici, str. 8.
- ¹¹ Obrazložitev kratic za sektorje, ki jih je sanitetni odsek IV. operativne cone uporabljal v poročilih.
 Sektorji na teritoriju IV. operativne cone, arhiv IZDG, f. 360/I.
 Dr. Herman Slokan-Zmago, Nekaj spominov iz kronike vojnopartizanskih bolnic sektorja P2 na Pohorju.
 Dr. Zmago, kronika postojank sektorja P2 na Pohorju.
 Dr. Ivan Kopač-Pavček: Spomini na partizansko saniteto na Pohorju; vse arhiv IZDG, f. 417.
 Izjave Karel Golčman, Božo Jarnovič, Marija Kambič, Stanko Lipovec, Vencoslav Solina in Štefan Vivod; vse arhiv MNOM.
 Delovodnik gospodarske komisije na Tinju, arhiv MNOM.
 Dr. Metod Mikuž: Oris partizanske sanitete na Slovenskem, Ljubljana 1967, str. 309—314.
 Zevart: Po sledovih, glej kazalo partizanskih bolnišnic.
- ¹² Skica vojaških kurirskih postaj, muzej ljudske revolucije Slovenj Gradec.
 Skica civilnih kurirskih postaj 3. relednega sektorja iz marca 1945.
 Beležka Gašperja Snabla.
 Izjava Draga Miklavca; vse arhiv MNOM.
 Zevart: Po sledovih, glej kazalo kurirskih postaj.
 Zbornik: Kliče glavni štab, Ljubljana 1972, str. 158—172.

Utrujenost

France Kosmač

*Tovariši, meni se ustavlja
 srce. Ne glejte me postrani.
 Meni se je oddaljil svet
 in sam se mu oddaljujem.
 Vse v meni je nagnjeno
 kot struga hudournika,
 žejna struga in pusta.
 Ostro kamenje zija
 kot zobje brez obraza.
 Da, kje je moj obraz?
 Kje sem ga izgubil in kdaj?
 V kateri strmini z mrtvimi,
 v kateri požgani dolini,
 v katerem omotičnem breznu
 neprespanih noči in tavajočih dni?
 Povejte mi, zaboga, so res prerasle
 koprive in plevel in osat
 že zadnji goreči in dišeči cvet?*

Gradivo **Kako je bilo na Golobarju**

Spomin **Dr. Cene Logar**

Vsak medvojni aktivist in partizan ima nekaj doživetij, ki si jih je posebno dobro zapomnil in ki so ga morda pretresla do dna duše. Boji XIV. divizije na pohodu čez Hrvatsko na Štajersko in Koroško so bili zame tako doživetje. Toda to je opisovalo že mnogo tovarišev. Tu pa želim opisati boj, o katerem še niso dosti pisali, in če se prav spominjam, je tudi nekaj netočnosti o njem. To je boj na Golobarju pod Krnom.

Bilo je 26. aprila 1943. Na Primorsko sva nekoliko prej prišla s tovarišem Jakom Avšičem zato, da bi ustanovili iz tamkajšnjih čet in bataljonov prvi dve primorski brigadi, Gregorčičevo in Gradnikovo. Štab primorske operativne cone, kjer sem bil tiste dni, je bil do tedaj na Polovniku in se je prav ta dan premaknil na Golobar, kjer naj bi se zbrale enote za Gradnikovo brigado. Prejšnji dan sva s poveljnikom primorske operativne cone tovarišem Mirkom Bračičem odšla s Polovnika na prvo zvezo z italijanskimi partizani. Hodila sva pod Krnom od popoldneva in vso noč. Zveze nisva dobila, zato sva se prek Vrsna odpravila nazaj na Golobar, kamor se je premaknil štab cone in kjer bi se morali združiti trije bataljoni s Tolminskega. Ti naj bi sestavljali Gradnikovo brigado.

Okrog osmih zjutraj sva se vrnila na Golobar. Tu so se ponoči in zjutraj sešle čete dveh bataljonov. Prišle so z vseh strani Tolminskega in Bovškega. Svoja taborišča so imele po gorah kot Rombon, Krn in drugih.

Nasproti nam je v jutranji zarji sijal mogočni Rombon. Bil je še precej pokrit s snegom. Zdel se mi je tako blizu, kot da vmes sploh ne bi bilo soške doline.

Enote so si urejevale taborišče, kuharji so po planinskih stajah (kajti bili smo v neki planšariji) postavljali svoje kotle, dežurni so hiteli sem ter tja. Bil je velik živ-žav pa tudi velik nered, kajti nihče izmed nas ni bil do tedaj vajen živeti v večji enoti, kot je četa ali kvečjemu bataljon. V teh krajih se do tedaj ni bilo mogoče drugače bojevati, kot da so bile čete ločene, združevale so se le v akcijah. Sedaj pa so prišli skupaj, drug drugega niso poznali. Nekoliko so se poznali le komandanti, komandirji in politični komisarji.

Z Bračičem sva se okoli devete ure ravno spravila počivat, ko so zaropotale brzostrelke in mitraljezi. Bili so na enem izmed grebenov, ki so nas obdajali. Hitro smo skočili pokonci, v taborišču je nastal preplah. Komandanti in komandirji niso popolnoma obvladali svojih enot, ki so bile utrujene od celonočne hoje in se niso takoj znašle v novem položaju. Poskušali so jih urediti pa so bile spet in spet razbite. Pozneje smo zvedeli, da je ena izmed čet, ki je prišla ponoči, pripeljala za seboj Italijane. Vodil jih je po partizanskih poteh domači izdajalec. Hkrati so

Italijani mobilizirali vse bližnje postojanke ter enote v Kobaridu. V tem času so prodirale italijanske enote že z vseh strani proti Golobarju in Polovniku.

Po prvih rafalih so se kmalu oglasili mitraljezi še na nasprotnem grebenu. Pretrgani rafali so se sčasoma zlili v enoten napad, kajti medtem so v gozdovih, na grebenih in za njimi že uredili svoje vrste.

Mi nismo mogli takoj organizirati učinkovite in enotne obrambe. Ker smo bili v planšariji, napadeni izza kritja z višin, smo se lahko branili le izza hlevov in skal. Ker smo bili hkrati napadeni tudi za hrbtom, nismo vedeli od kod bo prišel strel in kje bo dober zaklon. Nekateri tovariši so se morali boriti ves čas kar na mestu, kjer so jih zatekli prvi rafali. Takoj smo imeli precej mrtvih in ranjenih, predvsem okoli hlevov, ki so bili najbližji Italijanom in od koder je bilo težko pobegniti h glavnini, ki je bila bolj zadaj.

Tako se je zgodilo s tremi tovarišicami: dvema sestrama iz Loške doline in malo, komaj 17-letno tovarišico, ki je prišla šele tisto noč iz Tolmina v partizane. Prvi rafali so jih zalotili na planem, tako da se niso mogle več umakniti. Skočile so za skale v zaklon in se branile ter napadale do zadnjega diha. Ker so se bale, da jih Italijani ujamejo žive, je ena izmed njih ustrelila obe tovarišici in še sebe: niso pustile, da bi prišle Italijanom v roke.

Tovariš Bračič mi je dejal, da naj zberem nekaj ljudi in naj gremo na vrh grebena, od koder Italijani še niso napadali. Če tam gori še ni Italijanov, bi se umaknili prek grebera. Če so ga že zasedli, se bo treba prebiti.

Zbralo se nas je okrog trinajst tovarišev in previdno smo se premikali proti vrhu med skalami, grmovjem in redkim drevjem. Tik pod vrhom je bilo gosto gorsko grmičevje, na vrhu pa se je vlekel sklenjen pas skal kot zid.

Ko smo se približevali vrhu, smo postali previdnejši. Klicali in izzivali smo tudi po italijansko, da bi zvedeli, če so na vrhu Italijani. Če bi se namreč vrhu popolnoma približali in bi bili za kamnitim zidom Italijani, ne bi nihče ušel živ.

Na vrhu se nihče ne oglasi. Tik za mano hodi neki Primorec iz Vipavske doline (imel je rusko ime, menda Kostja). Zavpil je »Avanti popolo, bandiera rossa...«

Tedaj se na vrhu za skalami oglasi Italijan: »Ti bom že dal ‚avanti popolo‘. Narod smo mi, vi pa ste komunistične prasice«. V tem zarohnijo italijanski mitraljezi. Na vrhu jih je bila cela vrsta.

Usidrali so se za kamnitim pasom kot v trdnjavi. Iz njihovega govorenja in zmerjanja smo videli, da so besni, korajžni in ponosni. Bili so alpinci, nosili so klobuke s peresi, fašisti pa črne kape s cofi. Med prvim streljanjem smo se še zmerjali, kakor je kdo znal.

Ker so imeli zaseden ves greben, je bila nevarnost, da bi obkolili vso našo skupino. Tega nismo smeli dopustiti, posebno ker nismo vedeli, kako je spodaj, kjer so bili ogorčen boj.

Porazdelili smo se na širše območje tako, da smo ga branili na vse strani, le z juga ne.

Pričeli smo boj. Italijane smo videli le skozi nekaj lin v grmovju in skalah, oni pa nas skoraj niso mogli videti.

Borili smo se skozi grmovje, med skalami in izza skal. Za nas je bilo težko, ker smo bili spodaj, Italijani pa nad nami.

To je bilo med deveto in deseto uro dopoldne.

Kmalu začitimo, da nas Italijani obkoljujejo z desne strani. To stran sem branil jaz. Pred mano na desni je bilo nekaj grmovja, potem pa goličava. Tu so se začeli plaziti proti meni. Čutil sem jih že čisto blizu, tik za grmovjem, kjer je bil tudi mitraljezec. Proti njemu nisem imel drugega zaklona kot grmovje. Prerešetal bi me kot cunj, če bi me le videl. Daleč pod njim je bila komanda. Komandanta sem slišal, kako je poveljeval mitraljezcu, da je začel streljati. Poleg puške sem imel še pet ročnih bomb, ki smo jih nabrali v Dolomitih na nemški meji. Komandant je s hreščočim glasom ukazal mitraljezcu, naj gre naprej.

Del drugega bataljona Gradnikove brigade na Polovniku 23. aprila 1943

Poslušam, kaj bo napravil. V grmovju začne šumeti. Če pride skozi grmovje, zame ni več rešitve, zaklona pred njim ni, od zemlje pa se ne smem premakniti, ker so se vsipale krogle tudi z vrha. Tičal sem za smreko, ki me je deloma krila pred Italijani na vrhu. Dumdumke so pokale po smrekah, vejice so padale na nas.

Kaj sedaj? Odvijem prvo bombo, jo v velikem loku vržem v grmovje, se stisnem na zemljo in štejem. Vedel sem, da bomba eksplodira, ko preštejem do šest. Štejem do šest. Nič! Do osem. Nič! Torej je bomba neuporabna. Tedaj pa eksplodira, da zatrepeče zemlja. Varovalko bombe v velikem loku odnese nazaj proti nam.

Vse utihne. Utihne mitraljezec in Italijani na vrhu hriba, utihne komandant in tudi naši, ker so že vedeli, da bom vrgel bombo. Kakih pet minut je vse tiho. Potem zopet pričnejo posamezni strelji. Italijanski komandant zopet kriči, naj napadajo.

Posebno na mitraljezca kriči. Mitraljezec molči. Ubit? Ga je bomba zadela? Oficir zopet kriči. Tedaj se plaho oglasi mitraljezec: »Ne morem, mečejo ročne bombe!«

Boj se zopet razvname. Italijani na vrhu z mitraljezi in brzostrelkami besno streljajo.

Sonce pripeka. Italijani na vrhu si slačijo suknjiče, zavihajo rokave srajc, hodijo goloroki in gologlavi. Zdi se nam, da zadaj za skalami pijejo rum, ker so videti pijani. To sklepamo tudi iz govorenja in obnašanja. Vpijejo in zmerjajo. Hodijo brezskrbno za skalami in se sploh ne krijejo. Nekaj naših tovarišev poroča, da jih vidijo izza grmovja in skal. Z nekaj dobro namerjenimi strelji jih nekaj postrele. Vidijo jih, kako se zvrnejo za skale, zakrilijo z rokami in zakriče.

Paziti moramo na municijo, ki nam že pohaja. Streljamo tako, da se vrstimo in dajemo videz, da streljamo vsi in da jih vsi vidimo. To posebno, kadar začutimo, da vdirajo izza skal skozi grmovje proti nam. Okoli poldne bitka nekoliko poneha. Najbrž so dobili kosilo. Okoli ene se začne znova.

Spodaj za našim hrbtom bitka pojenjava. Strelji se nam vedno bolj bližajo. Odpor naših je torej zlomljen? Torej imamo Italijane tudi za hrbtom?

Tako je tudi bilo. Vse dopoldne so se tovariši, ki so še ostali živi, počasi umikali, in tako smo mi ostali sami.

Tedaj zaslišimo nekje daleč na Polovniku močno streljanje. Kaj je tam? Kdo je tam? Nihče izmed nas ne ve.

Počasi popolnoma preneha streljanje pod nami. Kaj je sedaj? Ali se nam Italijani plazijo za hrbet, da bi nas napadli z vseh strani?

Čakamo in smo pripravljeni na napad. Nič. Šele pozneje smo zvedeli, da so zadeli Italijani na Polovniku na tretji bataljon, ki bi se nam moral že ponoči priključiti kot del nove brigade, pa ni mogel priti do nas. Italijanske enote, ki so hitele prek Drežnice v boj proti nam, so nevede naleteli na ta bataljon, ki se je poskril v strelske jarke in utrdbe iz prejšnje svetovne vojne. Pričela se je ogorčena bitka tudi na tem mestu. Ker je bila italijanska enota preslaba, so poklicali z našega območja enote, ki so se borile pod nami in ki so že uničile odpor naše glavnine. Našim se je posrečil umik. Ko je nas trinajst ostalo popolnoma samih in ko bi nas lahko napadli še v hrbet, nas je torej rešil slučajni spopad s tem bataljonom. Hrbet smo torej imeli prost. Spodaj je ostalo le nekaj manjših italijanskih skupin v zasedah, nekaj pa jih je že zažigalo planšarijo. Mi nismo mogli tja, ker smo bili privezani na mestu. Nismo namreč vedeli, kako je tam. Zato smo se morali boriti dalje.

Italijanski komandant ponovno kriči mitraljezcu, ga prosi, hvali, da je dober: »Un passo avanti! Avanti! Salamento un passo avanti! Siete bravi soldati!«

Mitraljezec v grmovju okleva, stoka in nekaj jeclja. V grmovju začne šumeti. Torej le rine skozi! Če pride skozi, smo izgubljeni. Najprej pa jaz, ki sem mu najbližji.

Vržem novo bombo. Eksplodira. Isti učinek kot pri prvi. Vse utihne, za nekaj minut boj sploh prestane. Po vsej fronti se čuti popoln zastoj, potem je čuti oklevajoče poltihe italijanske glasove.

Italijani so se tedaj bomb zelo bali, predvsem zato, ker niso bile italijanske, ampak francoske ali belgijske, ki so močno eksplodirale. Niso pa vedeli, da so ofenzivke, torej imajo le močno eksplozijo, učinka pa nimajo takega.

Vonj po smodniku, ki se je v začetku širil po gozdu le po malem in ga je veter od časa do časa odpihal ter prinesel svež in hladen zrak, se je sedaj zgostil. Po vsem gozdu se je razširil smrad po smodniku, ki ga ni mogel razpihati noben veter. Z njim se je vlegla na gozd tudi misel na kri in smrt.

Ležal sem za močnimi smrekovimi koreninami. Tedaj naenkrat zagledam pred seboj malo miško, ki je prišla iz luknje med koreninami. Mirno je tekala sem ter tja in vsako stvar ovohavala. Skrbno je iskala, kot bi nekaj izgubila. Povzpenjala se je na posamezne vejice in bilke, jih skrbno ovohavala in se zopet spuščala. Prišla je skoraj do mojega obraza. Videl sem njen lepi gobček, lepe in nežne brčice, mehki kožušček, lepi, kratki, proti koncu vedno bolj kosmati repek.

Bila je gozdna miška, prav taka, kakršna mi je hodila prve dni partizanstva v nahrbtnik jest milo.

Premaknem glavo, da bi videl, če se bo ustrašila. Pa se ni. Mirno se odmakne in ponovno išče, kot bi nekaj izgubila. Gre v svojo luknjo in se zopet vrne. Kaj išče, sem si mislil. Ali jo je zmedlo streljanje? Ali ve, kaj se dogaja? Gotovo ne ve, v kakšni tesnobi so bitja poleg nje, kako se bijejo na življenje in smrt, kako težko se poslavljajo od življenja. Gotovo ne ve, kakšno ogorčeno bitko vodijo ta bitja tu, če nas sploh vidi. Pa nas gotovo ne. Ne ve, da nas je več v gozdu, vidi le mojo glavo, roke, puško, česar se nikdar ni videla. Tudi takšnega grmenja ni nikdar slišala. To je njeno obzorje. Drugega ne vidi. Ne ve, v kako bednem položaju je sedajle nekaj bitij, ki so zanjo neizprosni in nepremagljivi sovražniki ter uničevalci.

Položaj je bil za nas skoraj brezizhoden. Bil sem prepričan, da bom čez nekaj ur ali celo minut mrtev, tako kot je tik za menoj tisti mladi in visoki Vipavec, ki je malo prej še pel »Avanti popolo, bandiera rossa«. Miška bo tedaj še živel in skakala okoli, mogoče tudi po meni.

Neizrekljivo težko sem se poslavljajal od življenja. Živo sem začutil, da ni na svetu cene, ki bi odtehtala življenje. Tudi kot miška bi rad živel, tudi kot mah pred

Štab Gradnikove brigade nad Srpenico konec aprila 1943. Od leve na desno: Cene Logar, instruktor CK KPS; Cveto Močnik-Florijan, politični komisar in narodni heroj; Danilo Sorovič, komandant; Tone Bavec-Cene, namestnik komandanta

menoj, le da bi živel. Čutil sem: kdor v boju umira, mora življenje le žrtvovati, le podariti za nekaj velikega. V tem navidezno živi dalje. Ne more pa mu biti odtehtano. Vsa družbena zunanost, udobnost, vse je izginilo v svoji vrednosti pred vrednostjo golega življenja. Nikdar v življenju se mi življenje ni prikazalo v tako elementarni svetlobi in brezmejni vrednosti, nedopovedljivi dragocenosti kot v tem trenutku in v podobnih trenutkih, ki sem jih že prej, posebno pa še pozneje v XIV. diviziji doživel v brezupnih položajih, v katere sem zašel, kadar sem bil popolnoma prepričan, da bom v najkrajšem času mrtev, da bom obležal na mestu, kjer sem se branil ali napadal.

Razumel sem jasno, zakaj so se nekateri tovariši v takih trenutkih zamajali. Le tisti borec se ni, ki si je bil že pred bitko na jasnem glede takih trenutkov, ki je že prej na pohodih ponoči, zvečer v šotoru vse to premislil in bil že tedaj pripravljen žrtvovati življenje. Toda v pravi, živi, nepremagljivi svetlobi in žaru se neprecenljiva vrednost življenja prikaže šele tedaj, ko se mora človek resnično že poslavljati od njega. Nikdar nisem verjel, da more biti kdo do življenja tako brezbrizen, da rad umira za vsiljeno, abstraktno, neosebno nujo.

Boj se je nadaljeval. Zaradi silnih eksplozij mi je v ušesih zvenelo, naravnost piskalo. Kljub temu sem slišal še nekatere najbolj rahle glasove.

Tedaj šele opazim, da na nekem drevesu že ves čas neumorno prepeva sinička. Videti je nisem mogel, le slišal sem jo. Bila je ves čas na istem mestu. Pela je nenehno in neutrudno. Tudi pokanje ji ni prekinilo petja in zdelo se mi je, da ga sploh ne sliši. Kaj je z njo? Najbrž jo je bobnenje eksplozij tako oglušilo, da ničesar več ne sliši. Gotovo se čudi, kaj se godi v tem njenem mirnem gozdu, okoli drevesa, njenega doma. Gotovo ne ve, da pod drevesom divja živalska borba na življenje in smrt med ljudmi, ki se jih ona tako boji. Ne ve, v kako revnem položaju je sedaj vsakdo izmed njih. Gotovo tudi ne ve, da so te eksplozije, ki odmevajo

po gorah in jih stresajo, sploh v kakšni zvezi s temi ljudmi. Saj so eksplozije nekaj velikega in ogromnega, ti ljudje pa so tako majhni. Nobene zveze ni mogla videti med vsem tem.

Tedaj se priplazi med skalami po vseh štirih k meni mlad partizan, droben in nežen. Po obrazu mu teče pot, kot bi ga oblił z vodo. Ni bled, ampak dobesedno mrliško zelen. Kaj je? »Tovariš, v nogo sem ranjen. Dumdumka me je udarila v nogo.« Mislil je, da sem zdravnik. Čez nekaj časa me vpraša: »Ali bom še kdaj hodil?«

To vprašanje sem poznal, poznal sem njegov smisel, ki se je popolnoma ločil od besed. Raztolmačil sem si ga takoj, pomenil je: »Ali bom prišel živ iz te bitke?« To je bil smisel besed. Med besedami in smislom pa je tale zveza: Če bo rekel, da bom še hodil, bom tudi živ, bom torej tudi živ prišel iz tega boja; ali bom potem hodil ali ne, je popolnoma vseeno. V takem položaju se človek ne upa postaviti vprašanja tako kot misli, z istimi besedami, ker je v takem trenutku zanj prestrašno, prehude besede in ker bi morda bilo zanj sramotno. Hotel je dobiti vsaj slamico, za katero bi se oprijel, ko je sam vedel, da ne bo živ preстал tega pekla. Poslavljal se je od življenja, pa je hotel uiti smrti na način, ki je za take razmere povsem razumljiv.

»Seveda boš še hodil. Stisni se za skalo in čakaj. Rešili te bomo ob umiku.«

Pri Italijanih zaslišimo nek čuden nemir in vpitje. Zaslišimo kričanje komandanta: »Zdaj pa moramo že končati s tem gozdičem. Toliko vas je, pa ne morete uničiti teh nekaj partizanov.«

Slišimo povelja, naj se pripravijo za naskok v gozd. Torej bodo vdrlı v gozd. Borili se bomo s prsi v prsi.

Ura je bila šest. Koliko nas je še? Tovariši, ki so bili razmeščeni bolj daleč, že več ur sploh ne streljajo. Najbrž so ranjeni ali mrtvi. Do njih ne moremo, da bi jih pogledali, ker nihče izmed nas ne more in ne sme zapustiti svojega mesta: skozi njegovo vrzel bi lahko vdrlı Italijani. Tudi ne oglašajo se več, če jih kličemo. Kaj sedaj? Umik za vsako ceno? Toda ranjenec?

Tovarišu, ki je bil sanitejec, ukažem, naj ranjenca spravi med skalami vsaj nekaj sto metrov od boja. Za vsako ceno.

Res se odplazita. Ranjenec se pohlevno pokorava, kljub temu da je popolnoma oslavljen. Hitita od skale do skale v zaklone. Ko sta kakih trideset metrov daleč, ranjenec pogleda izza skale. V istem trenutku dobi strel naravnost v sence. Počasi in sunkovito se z grčanjem zruši na obraz.

Italijani so nas torej opazili in ne pustijo, da bi se umaknili. Ranjenca sem poslal naprej, da bi dobil nekaj prednosti. Med potjo bi ga potem laže odvedli naprej.

Italijani kričijo vedno bolj, vedno bolj so vznemirjeni. Povelja se slišijo sem in tja. Pripravljajo se za napad.

Vržem še eno bombo in zakličem: »Tovariši, umik na levo!«

Dvignemo se s tal, zbežimo vsak v svoj bližnji zaklon in čakamo. Italijani na vrhu tečejo za nami, streljajo stoje kot na divjačino. Bežim in zopet skočim v zaklon za skalo. Naenkrat se mi pokadi okoli noge, prst in kamenje leti v zrak in strahovito poka tik okoli mene: Nepredvidno sem stegnil nogo tako, da ni bila vsa skrita za skalo. Italijan je to opazil, spustil mitralješki rafal, v katerem so bile tudi dum-dumke.

Bežimo dalje, iz vsakega zaklonišča iščemo naslednji zaklon. Italijani hite za nami.

Končno se ustavimo. Vidimo, da Italijanov ni za nami v globino gozda. Pogledamo, koliko nas je živih. Bilo nas je sedem. Drugih šest je ostalo in obležalo na mestu, kajti med potjo ni nihče padel.

Bili smo silno utrujeni, lačni in žejni. Jaz nisem jedel že od prejšnjega popoln dneva, ker sva bila z Bračičem vso noč na poti. Žejni smo bili bolj kot lačni, kajti po vsaki bitki je človek silno žejen. To sem videl že prej, še večkrat pa pozneje.

Francka Palčičeva, borka soškega odreda, doma iz Vrhniške v Loški dolini, sprejeta v SKOJ leta 1942, junaško padla na Golobarju 26. aprila 1943

Prične se mračiti. Torej smo varni. Čim bolj se mračí, tem bolj se vidi požar, kajti Italijani so požgali vso planšarijo. Slišimo prasketanje ognja in vpitje Italijanov.

Kje so ostali naši tovariši? Kam so se razbežali? Kje se zbirajo? Tedaj še nismo vedeli, da imamo poleg šestih mrtvih iz naše skupine še veliko drugih. To nas je morilo. Vsakdo je videl pred seboj kakega prijatelja, ki je morda padel.

Kako torej priti odtod k drugim tovarišem, ki so se umaknili drugam? Odtod vsekakor moramo, ker bodo drugi dan Italijani preiskali vso okolico. Kam torej? Na drugo stran Soče. Tam ne bo ofenzive. Toda kako priti na ono stran? Bili smo visoko. Treba se bo spustiti v dolino prek skal in navpičnih prepadov in potem spet na drugo stran v gore.

Luna sveti in zato lahko še hodimo po črnem in temnem gozdu. Toda luna kmalu zaide. Le tipaje se premikamo naprej. Sestop je težak in nevaren. Čez nekaj ur pridemo do navpičnega prepada, ki se vleče ves čas ob Soči. Tipaje iščemo stopinje v temi. V tem nam zgrmita dva tovariša v prepad. Na neki skali se ujameta. S težavo ju spravimo nazaj. Oba bruhata. Najbrž imata pretres možganov.

Pot moramo prekiniti, ker ne vidimo ničesar. Potegnemo se v strmo skalno grapo, kjer se oprimemo grmičevja in visimo kot opice vse do jutra. Razgledamo se, kje smo, do kam smo prišli.

Čez dan ne moremo naprej, kajti pod nami v dolini okoli Bovca vidimo velike enote Italijanov. Čutimo jih tudi tik nad seboj^a na planini. Čakamo do noči in poskušamo ponoči nadaljevati pot. Tudi to noč nam ne uspe.

Tik pod seboj vidimo Sočo. Skoraj prijel bi jo lahko. Slišimo njeno lepo šumeenje, čutimo njen hlad. Do nje pa ne moremo. Vsi pa smo silno žejni. Lakote sploh ne čutimo. Prevpila jo je žeja. Pili nismo že dva dni, jaz že skoraj tri dni.

Ponoči prične rositi. Ližemo mah in travo. Toda to ne gre. Preveč grenak okus imamo v ustih.

Tako prebijemo zopet en dan. Prihodnjo noč se nam posereči sestop.

Žejen sem tako, da čutim želodec po njegovi obliki. Ne le čutim, kar vidim ga v sebi.

Sedaj je bilo na poti dovolj vode, tekla je iz skal ob cesti in celo sredi ceste so izvirali studenčki. Ledeno mrzla voda. Pijemo tako, da smo mokri do vrh glave. Voda mi klopotá že na vrhu želodca, skoraj pod vratom, toda še vedno sem žejen.

Žeja se mi poleže le tedaj, ko imam vodo v ustih, takoj nato pa se oglasi z enako silo. Vse telo hoče vode. Kjerkoli je na cesti več vode, stopim vanjo, da jo zajamem v čevlje. Če imam v čevljih polno mrzle vode, je veliko boljše. Enako delajo tudi drugi tovariši.

Na mestu, ki so ga partizani-domačini poznali kot prehodno, smo prešli Sočo držeč se za roke v verigi ter nato prešli v slemena Svinjaka. Šele tedaj smo se oddahnili.

Na Svinjaku po večurni hoji naletimo na družine, ki so tedaj že pasle na planini. Vse je jokalo. Vse Bovško in Tolminsko je bilo v žalosti. Ti ljudje so vedeli že vse, česar nismo vedeli niti mi, ki smo bili v bitki. Padla je skoraj četrtnina tovarišev in tovarišic. Med njimi je bila večina domačinov z Bovškega in Tolminskega. Italijani so mrtve z mulami zvelkli v dolino. Nekatere so privezali kar za mule in jih vlekli po kamniti, strmi in razriti gorski poti v dolino. V dolino so privlekli popolnoma zmrcvarjene. Tovarišice so žalili še po smrti. Le pred eno so imeli spoštovanje: pred tovarišico, ki je ustrelila sestro in še eno tovarišico na njuno željo, potem pa še sebe, da ne bi prišle žive Italijanom v roke.

Italijani so delali po dolini silen preplah, povečevali število mrtvih, grozili domačinom.

To je bil za nas hud udarec na Golobarju aprila 1943.

Med zmagami smo imeli tudi veliko porazov, toda zmage brez porazov niso mogoče. Zato je dobro, da se spomnimo tudi porazov. Spominjati se moramo mrtvih, ker s tem govorimo o živih. Živi brez mrtvih niso mogoči in mrtvi so sestavni del živih, ki danes živijo v novi družbi ter ustvarjajo socializem.

Na Svinjaku smo se dobili s skupino, ki se je z Golobarja prebila pred nami pod vodstvom tovariša Bračiča. En dan in eno noč smo počivali. Domačini, ki so pasli na planini, so nas nahranili. Potem pa je bilo treba misliti na usodo drugih skupin naše brigade in na usodo Gregorčičeve brigade. Večina naših se je zbrala na Svinjaku. Videli smo, da je bila bitka na Golobarju le del širše ofenzive na obe nastajajoči brigadi, na Gradnikovo in na Gregorčičevo, ki so jo ustanovili nekoliko južneje od nas iz južnoprimorskih čet in bataljonov.

Zavedali smo se, da je treba dobiti stik z Gregorčičevo brigado, ki se je tudi borila. Zato smo se drugo noč spustili s Svinjaka, prek visečega mostu smo prešli Koritnico, ki je tekla globoko pod nami čista kot kristal, da smo videli prod na dnu in nobene vode. Povzpeli smo se na Rombon, šli po njegovih poteh iz prve svetovne vojne proti jugu. Ponoči smo prekoračili Učejo prek visečega mosta, na katerem je manjkalo polno desk, tako da smo nekateri mogli čez le po štirih. Le domačini so hodili po njem kot gamsi. Tako se spomnim domačina-Tolminca, ki je nesel protiletalski mitraljez prek mosta, kot bi hodil po cesti. Globoko spodaj pa je skozi strme pečine besno bučala razpenjena Učeja.

Prišli smo na Stol in tu tudi prespali. Naslednjo noč smo šli dalje proti jugu. Prešli smo Nadižo in se dvignili na Mijo, kjer smo se čez dan uredili in odpočili. Zvečer sva šla z Bračičem in s patrolo naprej proti jugu, da bi dobila stik z Gregorčičevo brigado, za katero smo zvedeli, da se bori nekje južneje. Večinoma smo hodili kar po glavni cesti, toda vsake četrte ali pol ure smo naleteli na skupino kamionov, polnih vojaštva, ki so hiteli proti severu na Bovško. Njihovim reflektorjem smo se izmikali tako, da smo skakali v bregove in se krili po grmovju. Nismo pa razumeli, kaj naj bi vse to pomenilo. Mislili smo namreč, da je bilo na Bovškem z bojem na Golobarju konec bojev na tem področju.

Zvedeli smo, da so boji na Kolovratu. Tam je gotovo Gregorčičeva. Ko pridemo pod Livek, vidimo, da gori, kajti vse nebo je žarelo in razsvetljevalo noč. Goreli so Foni. Tu torej Gregorčičevcev ne bomo našli. Zato smo se vrnili nazaj na Mijo k svojim enotam.

Drugo noč smo krenili nazaj proti severu na Bovško. Ko smo prešli Nadižo in se bližali Kredu, se nam iz teme približa neznana postava. Izkaže se, da je parti-

zan iz Gregorčičeve brigade, ki je prišel iskat nas in našo pomoč. Pove, da se je Gregorčičeva brigada, ki se je borila na Livku, umaknila v strmine Matajurja v sotesko med Mijo in Matajurjem. Je v zelo težkem položaju in pričakuje napad Italijanov. Zato so ga poslali po pomoč.

Kaj naj storimo? Po cesti so še ves čas, vso noč, ko smo hodili, drveli kamioni z vojaštvom. Sklenemo, da v obronku Stola, kjer se cesta popolnoma približa bregu, postavimo močno zasedo, ki naj napade, karkoli bo prišlo. To je bilo nekako ob petih zjutraj. Dolgo smo čakali, in kot nalašč nobenega kamiona več. Naenkrat zaslišimo kamione, ki se bližajo. Bilo jih je nekaj, ki so prišli precej za glavnino. Kot nalašč so bile to inženirske enote z radijsko postajo.

Naši napadejo z vso silo, kamioni se ustavijo; kar ni bilo mrtvih, so pobegnili po robu proti Soči in v Sočo. Naši poberejo s kamionov vse, kar so mogli odnesti. Dobili smo ne le orožja in municije, pač pa tudi celo in nepoškodovano radijsko postajo z baterijami. To je bila baje prva radijska postaja, ki so jo partizani zaplenili. Z vsem plenom smo z največjo brzino hiteli proti vrhu Stola, kajti vedeli smo, da bomo napadeni, da je torej treba zavzeti višine. Ko pridemo na vrh, nas je na grebenu Stola že čakala italijanska vojska. Oficirji so nas iskali in gledali z daljnogledi. Kmalu se je začel boj. Napadeni smo bili z vrha, pa tudi od spodaj so rinile nove sovražne enote in nas napadale. Ves dan smo se ogorčeno bili.

Kako je bila bitka ogorčena, naj pokaže le en primer. V prednji črti je padel smrtno zadet partizan. Italijanski komandant s silo pripravi enega izmed vojakov, naj gre po puško mrtvega partizana, kajti sovražnik je vedel, kako nam je tedaj primanjkovalo orožja. Italijan se plazi počasi in z oklevanjem. Ko pride dovolj blizu partizanovega trupla, ga ubije partizanska krogla. Z naše strani se odplazi partizan, da bi odnesel puško. Ko pride že blizu mrtvega, obleži tudi on pod italijansko kroglo. Tako je šlo naprej. Okoli šest trupel je obležalo okoli tiste puške, končno je le prišla v naše roke.

Borbo smo morali vzdržati do noči, ker smo bili obkoljeni od povsod, le z največje strmine Stola ne, ki je padala proti Soči. V noči se spustimo po tej strmini in bobnelo je: v temi nismo videli skal in tako smo jih sprožili drugo za drugo po strmih pobočju skoraj do doline. Spodaj je bila smodnišnica s postojanko. Mislili smo, da nas bodo te skale odkrile, da se bomo morali ponovno bojevati v dolini, kjer smo nameravali preiti Sočo. Toda nič od tega. Tega bobnenja so se Italijani tako ustrašili, da niso niti mignili. Seveda niso mogli vedeti, kaj se dogaja, da tako bobni. Prešli smo brez strela cesto in Sočo ter se ponovno povzpeli na Polovnik. Šele tu smo se nekoliko oddahnili. Domačini, ki so poznali tamkajšnje živali in njih navade, so ujeli kozo z mladičem, ki je živela v tem skalovju. Znali so jo privabiti in ta nam je bila prva hrana, kuhana v neslani vodi. Kljub temu da sem bil lačen, nisem mogel jesti. Nisem bil vaju kozjega mesa, posebno pa ne neslanega.

Ko smo kuhali, je začelo naenkrat ponovno pokati in to v sredini taborišča. Vsak plane v hipu v zaklon in gleda, kje je sovražnik. Sovražnika nikjer. Mislili smo, da so dumdumke. Toda kdo strelja? Nikjer nikogar. Streljanje je le v taborišču. Ko natančneje opazujemo, vidimo, da strelja pod kotlom. Tedaj vidimo, da smo zakurili na kupu nabojev iz prve svetovne vojne. Tod so namreč takrat potekale fronte in rovi. Tako je ostalo pod listjem in zemljo veliko streliva.

Ogledali smo si tudi zaplenjeno radijsko postajo. Zaplenjena je bila skupaj z dnevnikom vseh depeš, ki so bile oddane in sprejete. Bračič vpraša, če se kdo razume na italijanske radijske postaje. In res se najde domačin, ki je služil v italijanski vojski kot radiotelegrafist. Uredi postajo in skuša kaj ujeti. Res ujame pogovor med Kobaridom, kjer je bil center za vse te operacije proti nam in med telegrafistom na položaju. Pri tem je naš telegrafist zvedel, da je ofenzive konec. Iz Kobarida so vojakom na položajih želeli dober tek. Mi pa smo se oddahnili.

Z zimske poti

France Kosmač

*Vse je otrpnilo v belini.
Vsa vrata vodijo skozi sneg.
Daljni, komaj živi spomini
si podajajo roke v teh dneh.*

*Snežinke na premrlih ustih —
kapljice sreče nestalne.
Snežinke na rokah pustih —
hladne iskre, blizke in daljne.*

*S plaščem temne svetlobe
smo ogrnjeni v nočeh.
So res pokrajine svobode
na konicah nožev in v puškinih ceveh?*

*Mračen je sneg, trd in debel.
Kdo bo udelal v njem svetlo gaz,
kdo ga bo globlje razgrebel
zase in za vse nas?*

*Vse ožja so vrata v življenje.
Iz zasede — rafal.
Spet je nekdo od nas
omahnil in razširil gaz.*

Tragedija trinajstih partizanov, obkoljenih v skalni duplini na Okroglem, v luči takratnih razmer na Gorenjskem

Zgodovina

NOB

Ivan Križnar

Leta 1942 je doseglo nasilje okupatorjev na Gorenjskem svoj vrhunec. Že dražgoška bitka je napovedovala, da stopa NOB v novo obdobje, ko bodo poizkušale partizanske enote obdržati osvobojeno ozemlje, okupatorji pa jim tega ne bodo dopustili, ker bi bilo osvobojeno ozemlje preočitno dokaz njihove nemoči in hkrati prevelika vzpodbuda za širjenje NOB. Po izgubi Dražgoš se je Cankarjev bataljon razdelil na manjše skupine, da so razkropljene po Gorenjskem laže prezimile. Komaj pa je bilo zime konec, je že začel glavni štab slovenskih partizanskih čet vzpodbujati tudi gorenjske partizane k večjim akcijam. Nekatere partizanske enote so začele z manjšimi napadi že takoj, ko je skopnel sneg in se je bilo mogoče brez sledov vrniti v taborišče, druge enote pa so potrebovale nekoliko dalj časa, da so se borci po prestanem prezebanju in trpljenju zopet nekoliko okrepili in začeli z akcijami, čeprav so vedeli, da bo okupator proti njim takoj in silovito ukrepal. Okupacijske oborožene enote so bile v nenehni pripravljenosti, da se že nekaj minut po obvestilu, kje so bili opaženi partizani, odpeljejo v bližino tega kraja, ga obkolijo ter se spopadejo z uporniki. Nobena nemška orožniška in policijska enota ni smela z ukrepanjem proti partizanom prav nič odlašati.

Najhujšemu okupatorjevemu pritisku so morale kljubovati partizanske enote, ki so delovale sredi gorenjske ravnine, kjer so bile okupatorjeve garnizije najmočnejše in komunikacije najgostejše. Če se manjše partizanske enote niso hotele preveč oddaljiti iz ravnine, so se morale neredko izpostavljati hudim nevarnostim in predaniti v manjših gozdovih, v grmovju ali v pečinah, čeprav so bile na takem ozemlju izpostavljene uničenju, če jih je okupator odkril. V takih okoliščinah se je oblikoval tip gorenjskega partizana-gošarja, ki ga niso mogli razumeti niti partizanski voditelji v Ljubljani niti borci II. grupe odredov vse dotle, dokler jih niso začeli brez prestopa preganjati Nemci. Še danes mi je pred očmi obnašanje in ravnanje teh partizanov. Noč in dan oblečeni in obuti ter vedno z orožjem v rokah so se tudi v gozdu izogibali boljših poti; med seboj so se pogovarjali šepetaje in se pogosto ozirali na vse strani, da bi pravočasno odkrili sovražnika in se izognili njegovi obkolitvi. Čeprav so partizanski poveljniki, zlasti tisti, ki jih je glavni štab poslal na Gorenjsko iz Ljubljane z namenom, da bi vzpodbujali gorenjske partizanske enote k novi ofenzivi, tako pretirano previdnost »gošarjev« smešili in preganjali, pa je še dolgo ni

bilo mogoče izkoreniniti, saj je temeljita v takratnih razmerah na Gorenjskem, ko je bila okupatorjeva premoč očitna na vsakem koraku.

Kako so Nemci pripravljali razmere, v katerih se partizan nikoli ne bi mogel počutiti varnega, ponazarja tudi brezupen boj trinajstih partizanov, obkoljenih v skalni duplini nad strugo Save pri vasi Okroglo, ki je 4 km oddaljena od Kranja. Oglejmo si, zakaj in kako je prišlo do te tragedije!

Konec marca 1942 sta se združili krvavška in dupliška partizanska skupina v kokrško četo, ki je taborila v Udin borštu, ki pokriva gorenjsko ravan med Kranjem in Križami pri Trziču. V začetku aprila je štela četa 52 mož, vodila pa sta jo komandir Lojze Hrovat, doma iz Begunj, in komisar Tone Štefe iz Trziča. Patrulja kokrške čete je 14. aprila ob 21. uri zvečer v gostilni na Zgornjih Brnikih iznenadila 3 nemške vojake in 2 Slovence v nemški službi in jih v krajšem spopadu ubila,¹ nato pa se je z zaplenjenim orožjem in živežem vrnila v taborišče, ki je bilo prav na nasprotnem, to je zahodnem robu Udin boršta v gostem smrekovem nasadu med naseljema Letence in Duplje.

Nemci so naslednjega dne obkolili in preiskali bližnjo Vogljansko gmajno. Ker pa tu niso našli partizanov, so 16. aprila z močnimi policijskimi enotami obkolili Udin boršt,² in ga začeli načrtno preiskovati. Kokrška četa je bila opozorjena, da so v bližini močne nemške enote, zato je njen komandir razposlal na vse strani okrog taborišča močne patrolje. Pozno popoldne se je patrolja vodnika Janeza Perka vrnila v taborišče in sporočila, da so se v Duplje s kamioni pripeljali Nemci in da prihajajo proti taborišču. Ker so patrolje opazile, da se je tudi v Letence pripeljalo 6 avtobusov in 2 kamiona nemških policistov, iz 8 kamionov pa so izstopili že na cesti pred Letencami,³ se je kokrška četa pripravila na umik proti severu z namenom, da se v mraku prebijejo na pobočje Kriške gore ali Storžiča. Partizani so odšli do roba gozda, ki se spušča proti travnikom med Udin borštom in vzhodjem Kriške gore. Komandir Hrovat je ob robu gozda razporedil borce v zasedo in na manjšo vzpetino poslal težki mitraljez, nato pa je povedel skupino partizanov na travnik, da bi ugotovil, če je pot proti planinam prosta. Nemci, ki so bili onstran travnikov v zasedi, so spustili partizane v neposredno bližino, nato pa so udarili po njih iz zaklonov in oklepnih avtomobilov. Ob potoku je padlo v četrtturnem boju 5 partizanov, dva pa sta bila ranjena ob umiku po strmi drči nazaj v gozd. Po spopadu z Nemci se je večina kokrške čete s političnim komisarjem Antonom Štefetom umaknila nazaj globlje v gozd, skupina z ranjencema pa je za njo precej zaostala. Ranjeni vodnik Janez Perko se je sam skrivil v neko votlino, v nogo ranjenega Staneta Žagarja⁴, organizatorja gorenjske protifašistične mladine, pa je komandir Lojze Hrovat skrivil pod velik kup smrekovega vejevja, nato pa se je s preživeli borci te skupine previdno umaknil proti zahodu. Razen teh partizanov je ostala v zahodnem delu Udin boršta še manjša skupina partizanov kokrške čete, ki se je pred močno kolono Nemcev prikrila v gostem grmovju.

Čeprav je pred nadaljnjim zasledovanjem policistov partizane rešila noč, pa so ostali Nemci tudi ponoči v gozdu in se pripravljali, da naslednjega dne uničijo partizansko enoto, ki se je znašla obkoljena v obroču. Partizani so vedeli, da imajo Nemci veliko številčno in tehnično premoč. Če so se hoteli rešiti, so se morali še pred zoro prebiti skozi nemško bojno črto, ki je z vseh strani obkrožala gozd. Jedro kokrške čete, ki je štela okrog 30 borcev, sta povedla politični komisar Tone Štefe in izkušeni partizan Franc Šiška skozi ves Udin boršt proti Kranju⁵, ker sta pravilno ocenila, da bo prav v tej smeri nemški obroč najšibkejši. Partizani so se pomikali skozi gozd zelo previdno. Po krajšem počitku v gozdu pri Bobovku, so se nekajkrat približali nemškemu stražarjem, ki pa niso streljali, čeprav so prav gotovo čutili v bližini partizane, temveč so se zadovoljili s tem, da partizanov niso izpustili iz obroča. Proti jutru so partizani prišli pri Konjederu do ceste Naklo—Kokrica. Na cesti je stražil nemški vojak. Franc Šiška se mu je skrivaj približal in mu v nemškem jeziku ukazal, naj molči, nakar se je ta počasi oddaljil, partizani pa so se tiho splazili čez cesto in

Jama pri Okroglem pri Kranju, kjer je po dvodnevem boju 21. in 22. aprila 1942 padel del borcev kokrške čete

v jutranji zori odšli mimo Okroglega v pečine nad Savo, kjer so predanili⁶, potem ko so dobili iz Struževega nekaj hrane. Zvečer 17. aprila je prišel Franc Šiška na Okroglo k terencu Francetu Križnarju vprašat, če se je oglašil kdo od skupine, ki se je od čete odcepila proti Letencah. Ker se še nihče ni oglašil, mu je Šiška povedal, da bo četa ponoči odšla v Ljubensko gmajno, kamor naj pridejo za njo razkropljeni partizani⁷.

Skupini partizanov, ki sta ostali v Udin borštu, sta se naslednji dan sešli. Ostalo je še 13 borcev. Naslednjega dne so poiskali ranjenega Staneta Žagarja, ki jim je povedal, da so podnevi počivali Nemci na kupu, pod katerim se je skrival. Imel je pripravljeno pištolo, da se ustrelji, če bi ga odkrili. Ranjenca so najprej odnesli v staro taborišče čete, vendar so takoj spoznali, da so bili tam že Nemci, ki so bivake razdejali in odnesli hrano. Ko so se vzpeli na manjšo vzpetino, so zaslišali v bližini nemško govorico, zato so se z ranjencem, ki mu je noga močno zatekla, napotili proti Dupljam.⁸ Vladimir Peraić-Planin je v Dupljah naprosil svojega prijatelja krznarja Lojza Lukanca, da je prevzel v oskrbo ranjenega Staneta Žagarja. Partizani so bili prestradani in po prestanih naporih potrebni počitka, zato jim je Žagar svetoval, naj odidejo v dobro skrito skalno duplino nad Savo pri Okroglem in pri Francetu Križnarju poiščejo zvezo s četo.⁹ Po njegovem nasvetu je odšlo iz Dupelj proti Okroglemu trinajst partizanov. Vodil jih je četni komandir Lojze Hrovat, v skupini pa so bili še Jaka Rabič iz Dovjega, Ivan Zupanc iz Primskovega, Stane Šmid iz Selc, Stanko Mlakar in Tonček Zupan iz Šenčurja, Stane Pavlin in Ivan Stroj iz Podbrezj, Lado in Slavko Smuk iz Kranja in Danilo Rejec, Tone Poznik in Vladimir Peraić iz Tržiča.¹⁰ Vsi razen komandirja so bili mladi fantje in skoraj vsi komunisti. Nekateri med njimi so imeli za seboj že precejšnje izkušnje iz partizanskega boja. Za večino izmed njih je bil to zadnji pohod.

Ob štirih zjutraj 19. aprila je trinajsterica partizanov prišla v bližino Okroglega. V vasi so lajali psi in po hišah so se prižigale prve luči. Zahodno od vasi so zavili v gozd in hiteli še 100 m po kolovozu, nato pa zavili na levo in se po strmem po-

bočju spustili proti Savi. Kljub podrobnemu Žagarjevemu opisu dolgo niso našli vhoda v votlino. Posedli so v resje na skalno polico in počakali, da se je pričelo daniti. Pod njimi je v 70 m globoki soteski šumela Sava, na drugem bregu pa so v zori opazili obrise gorenjske železniške proge. Ko se je zdanilo, so našli z resjem zaraščen vhod v jamo. Vhod iz zahodne strani je bil ozek kot lisičja luknja, po nekaj metrih pa se je razširil v duplino, 5 m dolgo in komaj 2 m široko, visoka pa je bila samo ponekod toliko, da se je mogel odrasel človek v njej zravnati. Na tleh so bile deske, prekrite s plesnivo otavo. Votlina je imela na južni strani še drugi, nekoliko širši vhod, ki pa je bil samo odprtina sredi nedostopne pečine. Jama je bila suha, vendar za trinajsterico partizanov pretesna. Predvsem pa je partizane motilo to, da se nihče iz jame ne bi mogel rešiti, če bi jih Nemci v njej zalotili.¹¹ Skozi vhod, po katerem so prišli, bi se mogli splaziti iz jame samo drug za drugim in še to samo po trebuhu. Pod drugim vhodom pa je bila 6 m visoka previsna stena, pod njo pa tako strmo in z grmovjem poraslo pobočje, da tja ni bilo mogoče doskočiti.

Trinajsterica je kmalu opazila, da so v jami partizani že prebivali. O tem je med drugim pričalo ognjišče s pepelom in že zdavnaj ugaslimi ogorki. Votlino so uporabljali 1918. leta begunci iz avstroogrške vojske. Poleti 1941, ko so Nemci začeli izseljevati gorenjske družine v Srbijo, sta jo po dolgem iskanju našla France in Jože Križnar iz Okroglega in v njej uredila zasilno bivališče, če bi morala pred Nemci zbežati zdoma. Od konca septembra do srede novembra 1941 so se v jami zadrževali partizani Jože Poličar, Vinko Rejc, Franc in Miha Fister in Miha Vinkšel, nakar so se prvi trije umaknili v Ljubljano, Miha Fister in Vinkšel pa sta se na Mohorju pridružila Cankarjevemu bataljonu. Ti partizani so morali Francetu Križnarju slovesno obljubiti, da o duplini ne bodo nikomur ničesar povedali. Neke nedelje v začetku marca 1942 je privedel Stane Žagar na Okroglo nekoga od vodstva gorenjskih partizanov. France Križnar jima je pokazal jamo. Sodila sta, da bo uporabna za tehniko OF, ki naj bi jo premestili iz Kranja. Zaradi množičnih aretacij aktivistov OF pa do te premestitve tehnike na Okroglo ni prišlo.¹² Po spopadu pri Letencah je Stane Žagar v skrajni sili poslal izmučeno trinajsterico partizanov v votlino na kratek počitek.

Partizani se v jami niso dobro počutili. Močno jih je zeblo, saj so med zadnjim spopadom mnogi izgubili odeje. Že 4 dni so le malo jedli. Navajeni prostranih gozdov so se v jami počutili kot v mišnici. Podnevi niso smeli iz jame, ker bi jih lahko opazila nemška patrolja, ki je nadzorovala železniško progo na drugi strani Save. Če bi partizanski stražar stal za grmom, pa bi ga mogel kdo opaziti z gornjega roba hriba, za katerim je vodil kolovoz iz vasi v Okroglansko gmajno. Zato je komandir odločil, da bodo stražili samo pri vhodu znotraj jame. To pa bi jim prav nič ne koristilo, če bi se sovražnik mogel povsem približati izhodu. Tolažili pa so se s tem, da za jamo nihče ne ve, in da se bodo čez dan ali dva nekoliko odpočili in medtem poiskali zvezo s četo. Oblečeni in obuti so poplegli na otavo in se stisnili drug k drugemu, da bi se nekoliko ogreli in naspali.¹³

Ko so se za silo odpočili, so si skozi južno odprtino začeli previdno ogledovati okolico. Vse bolj se je oglašala lakota. Nekdo je predlagal, naj bi eden izmed njih podnevi skrivaj odšel iz jame in v vasi poiskal Križnarjevega Franceta, ki naj poizve, kam se je umaknila četa; obenem naj bi mu naročil, naj zvečer prinese v votlino hrano. V vas so poslali 17-letnega Stanka Mlakarja, o katerem vaščani zaradi njegove mladosti ne bi mogli posumiti, da je partizan. Tudi obleko je imel za nedeljo še najbolj primerno, saj jo je zaplenil v napadu na Zgornjih Brnikih. Križnarjevemu Jožu je Stanko Mlakar naročil, naj prinese brat zvečer v jamo čimveč hrane, ker jih je mnogo in so zelo lačni.¹⁴

Ko se je stemnilo, je prinesel Franc Križnar v jamo velik lonec okisanega fižola, 2 hleba kruha, kos suhega mesa in veliko posodo bele kave. Intendant Jaka je polovico hrane razdelil, drugo polovico pa pustil za zajtrk. France je spoznal, da je

Zmagaj Jeraj: Jekleni ptič nad zasneženo pokrajino

prinesel hrane še premalo, zato se je opravičeval, da je hrano vzel samo doma, sosedom pa zanjo ni upal prositi, ker so Nemci zelo zastrašili ljudi, saj so obsodili človeka na smrt tudi samo zaradi najmanjše podpore partizanom.¹⁵ Prejšnjega dne so razglasili usmrtitev 50 talcev zaradi akcije na Brnikih in justifikacije jese-niškega župana Karla Lukmana.¹⁶

France je partizanom povedal, da je kokrška četa odšla v Ljubensko gmajno. Komandir Hrovat pa ga je vprašal, če bi si upal s kmečkim vozom prepeljati ranjenega Staneta Žagarja iz Dupelj na Okroglo. France je povedal, da bo treba peljati ranjenca mimo dveh nemških orožniških postaj, vendar je obljubil, da bo šel po ranjenca, ko bo trinajsterica partizanov odšla iz jame. O prevozu naj bi se dogovorili naslednji večer, ko naj bi spet prinesel v duplino hrano, potem pa naj bi partizani odšli v gozdove pod Storžič.¹⁷

Zgodilo pa se je drugače. Lojze Lukanc je v soboto, 18. aprila, zvečer z ženo pripeljal Staneta Žagarja na svoj dom v Dupljah, mu očistil in previl rano, nato pa mu je pripravil na podstrešju krznarije udobno ležišče. Naslednjega dne popoldne pa mu je prišel preplašen povedat, da so Nemci začeli preiskovati hiše v vaseh okrog Udin boršta. Stane se je odločil, da bo šel k tovarišem v jamo na Okroglo. Po večerji je odšel iz Dupelj s pomočjo bergelj proti Naklu, kamor ga je Lojze Lukanc pospremil. Iz Nakla se je Stane Žagar počasi s poslednjimi močmi šele proti jutru privlekel do jame. Naporna pot ga je močno izčrpala. V peti je še vedno tičalo več krogel, izstreljenih iz nemške brzostrelke. Noga je bila zatekla in modra in Staneta je mučila vročica. Partizani so spoznali, da je zdravniška pomoč nujna, če hočejo Stanetu rešiti življenje. Predlog, da bi poiskal zdravnika France Križnar, je Stane odbil, češ da je že prejšnji dan poslal iz Dupelj zanesljivega človeka po svojega prijatelja Pavla Kerna na Zgornjo Dobravo, ki mu bo preskrbel pomoč. Pavle Kern naj bi prišel popoldne ob 16. uri na kraj, kjer se glavna cesta

najbolj približa Okroglanski gmajni. Vendar so partizani takoj spoznali, da tja Stane ne bo mogel oditi, pač pa so sodili, naj bi se s Kernom sestala nekje v gozdu nad jamo.

Tega dne so partizani opazili na železniški progi ob Savi nemško patroljo. Stanko Mlakar in Ivan Zupanc sta hotela patroljo napasti z mitraljezom, vendar so jima drugi preprečili, ker bi s tem izdala skrivališče in spravila ranjenca še v težji položaj. Nato so se dogovarjali o prihodnjih akcijah, med katerimi mora biti ena izmed prvih napad na patroljo ob železniški progi. Stane Žagar je tudi povedal, da je komisar Štefe poslal na javko v Duplje sporočilo, da je kokrška četa v Ljubenski gmajni, on pa ga je obvestil, kam se je zatekla trinajsterica partizanov. Zato je Stane pričakoval, da bo še to noč prišel ponjo nekdo iz čete, on pa naj bi se še naprej zdravil v votlini.

Sredi popoldneva je odšel Ivan Stroj, ki je kot domačin najbolje poznal ta kraj, po Pavla Kerna. Da bi Stanetu prihranili še hujše trpljenje s prenašanjem iz jame, so se odločili, da bo Pavle Kern prišel kar k njim v jamo. Pozno popoldne je Stroj privedel Kerna v votlino. Poročal je, da sta hodila previdno, vendar ju je prav blizu jame opazil nek kmet, ki je vozil z belim konjem drva iz gozda, vendar se je delal, kot da ju ne vidi.¹⁸

Pavle Kern je partizane strumno pozdravil, posebno prisrčno pa je pozdravil Staneta Žagarja. Z odejami so partizani zadelali vhod in prižgali svečo. Opazili so postavnega fanta, starega 22 let, o katerem jim je Žagar pripovedoval, da je bil že pred vojno član SKOJ. Poleti 1941 je Pavle Kern sodeloval pri vstaji na Jelovici, nato so ga Nemci zaprli v Begunje, vendar so ga kmalu izpustili. Sam je pripovedoval, da se je hrabro zadržal in Nemci res niso zaprli nikogar, ki bi ga mogel on izdati. Med vstajo v decembru se je Kern spet pridružil partizanom, vendar so ga Nemci spet prijeli kot kurirja na poti v Ljubljano. Zopet so ga izpustili, vendar niso aretirali nobenega aktivista, čeprav je za mnoge vedel. Nekateri partizani in aktivisti mu kljub temu niso zaupali; tudi Stane Žagar ga je pred nekaj tedni poklical na pogovor, vendar je Pavle s spretnim zagovorom izpodbil vsako sumničenje.¹⁹

Po prihodu v jamo je Kern začel med partizane deliti cigarete in piškote, Stanetu pa je prinesel še limone. Spretno je odvil obvezo in pokazala se je velika gnojna rana, v kateri je bil še vedno izstrelek. Pavle je s škarjami očistil rano in presodil, da še ni prehudega vnetja. Ker s škarjami ni mogel odstraniti krogle, je obljubil, da bo za ranjenca preskrbel prostor nekje v Kropi in privedel k njemu zdravnika; če ne bo našel drugega, bo poklical partizanskega zdravnika iz selške čete. Pavle se je nato še pozanimal, kakšno orožje imajo partizani, ter jih vprašal, kdo jih oskrbuje. Niso mu še povsem zaupali, zato so mu rekli, da jim nihče iz Okroglega ne pomaga. Preden je odšel, je obljubil, da jih bo naslednji dan spet obiskal in jim sporočil, kdaj bo prišel zdravnik oziroma kam naj prenesejo ranjenca.²⁰

Četrte ure po Kernovem odhodu je prinesel France Križnar borcem hrano in cigarete. Razveselil se je, ko je v votlini opazil Staneta Žagarja. Ta mu je povedal, da bodo ostali partizani v votlini še naslednji dan, potem pa bodo odšli k četi, sam pa se bo v votlini zdravil. Zato je Franceta prosil, naj mu preskrbi zdravnika. Potem je Ivan Stroj povedal, da sta popoldne srečala s Kernom v gozdu nad jamo nekega kmeta, ki je vozil z belim konjem drva iz gozda, sedaj pa se boji, da bo kmet o tem obvestil Nemce. Partizani so povedali, da so še lačni in bi bilo zato najbolje, če bi dva izmed njih odšla v vas in vzela hrano kakemu kmetu, ki simpatizira z Nemci. France Križnar jim je rekvizicijo odsvetoval, češ da so vsi vaščani narodno zavedni, da pa bi si partizani z rekvizicijo lahko nakopali njihovo sovraštvo. Obljubil je, da bo prišel naslednji dan okrog popoldneva pogledat, če kaj potrebujejo. Proti njegovi volji sta odšla z njim v vas po hrano Stane Pavlin in Stane Šmid. Pred vasjo so se razšli; France je odhitel domov, partizana pa sta ob prihodu v vas srečala kmeta Janeza Drinovca, ki se je pravkar vrnil iz Naklega.²¹ Velela sta mu, naj jima

izroči nekaj hrane, on pa jima je odgovoril, da sam ne bo dal ničesar, lahko pa si hrano sama vzameta. Vzela sta 2 hleba kruha in nekaj kosov svinjskega mesa, precej klobas in svečo. Pred odhodom sta Drinovcu zagrozila, da njunega obiska ne sme naznaniti Nemcem, sicer ga bodo partizani kaznovali. Po njuni vrnitvi v votlino, so se partizani najedli, nato pa so nekateri spet zahtevali, da bi še to noč zapustili votlino z ranjencem vred, drugi pa so hoteli še en dan ostati v jami. Skrbelo jih je, kako bodo prenočevali v gozdu brez odej in šotorskih kril, ki so jim jih uničili Nemci v taborišču pri Letencah. Prvič po 5 dneh zopet siti so se v votlini umirili, prepričani, da bodo prihodnji dan našli za vse ustrezno rešitev.²² Ni pa znano, zakaj tudi to noč niso postavili straže v bližino jame.

Proti jutru 21. aprila je na Okroglo hitel Franc Šiška, ki ga je četni komisar Tone Štefe tja poslal po trinajsterico. Ob poti iz Naklega na Okroglo je zaslišal nemško govoricu. Ker je opazil, da je Nemcev precej in da gredo na Okroglo, se jim je hitro izognil²³ in se vrnil v četo. Nekateri partizane v votlini je ponoči mučila skrb, zakaj kurir ni prišel ponje. Prvi je vstal Jaka Rabič in zanetil ogenj, da bi pogrel kavo. Kmalu so se zbudili še drugi. Še preden bi se zdanilo, je bilo treba prnesti vodo. Vladimir Peraić in Stanko Šmid sta vzela posode za vodo in se splazila iz jame. Ker je bila pred vhodom prehuda strmina, sta se nameravala povzpeti po bregu v gozd in se na prikladnejšem mestu spustiti proti Savi.²⁴ Ko pa sta prilezla pod vrh pobočja, so proti njima planili Nemci in ju pozvali, naj se pustita prijeti. Odvrgla sta posode za vodo in se začela umikati. Vladimir Peraić se je po strmeh in z grmovjem poraslem pobočju pognal proti Savi. Odjeknili so strelji, s katerimi so policisti ranili Šmida v roko. Ta se je zmedel in skočil nazaj k vhodu ter pričel lesti v votlino, s tem pa je zaprl izhod vsem tistim, ki so v votlini pograbili orožje in hoteli zbežati na prosto. Sprva se najbrž partizani niso zavedali, da so izdani, marveč so bili prepričani, da Nemci zasledujejo Peraića in so upali, da jih policisti v jami ne bodo izsledili. Samo tako si je mogoče razlagati, zakaj partizani takoj po prvih streljih niso poizkušali priti iz votline.

Obkolitve v votlini se je torej rešil samo Vladimir Peraić. Ko se je prikotalil do struge, je zabredel v reko, da bi jo kar oblečen preplaval in se rešil zasledovalcev. Močan rečni tok pa ga je nekoliko niže potisnil nazaj k bregu. Tudi drugi poizkus se je končal brezuspešno. Tok ga je zanesel pod previsno skalo, in zabredel je v dračje, ki ga je nanesla voda. Zasledovalcev za seboj sicer ni več opazil, pač pa je kmalu zaslišal na skali nad seboj nemške vojake, ki so urejali mitralješko gnezdo.²⁵

Potem, ko se je Šmid umaknil nazaj v votlino in so Nemci izgubili sled za Peraićem, je streljanje prenehalo. Kmalu nato pa so partizani zaslišali pred vhodom pasji lajež. Nemški policist jih je pozval, naj se vdajo in jim obljubil prostost. Stanko Mlakar je zlezal k izhodu in z mitraljezom ustrelil. Pes in policist sta se skotalila po strmini. Takrat pa so začeli Nemci s puškami in avtomatskim orožjem obstreljevati oba vhoda. Vrgli so tudi nekaj ročnih bomb, ki pa so se skotalile po strmini in bi bile lahko nevarne policistom, ki so si urejali zaklone na skalah ob Savi. Jaka Rabič je skozi južno odprtino opazil Nemca, ki se je votlini bližal od spodaj. Z dobro pomerjenim strelom je kaznoval njegovo predrznost.

Partizani so brž spoznali, da jim Nemci za sedaj ne morejo do živenga. Kakor ni bilo mogoče priti iz votline drugače kot pred nemške puške, prav tako se tudi Nemci niso mogli približati jami, dokler so imeli partizani še kaj nabojev. Partizani so bili v votlini varni pred krogli, vendar so se zavedali, da jim Nemci ne bodo dovolili preboja iz votline in da bodo ostali v zasedi okrog jame, dokler skupine, ki jim je povzročila toliko preglavic in so jo dolgo zaman zasledovali, ne bodo uničili. Partizani so dobro vedeli, da Nemci ujetim partizanom ne prizanesejo in da jih bodo postrelili tudi, če bi se jim sami vdali. Toda na vdajo nihče ni pomislil. Edina rešitev zanje bi bil preboj iz jame in skozi nemške zasede okrog nje v svobodne gozdove. Zato so hoteli preizkusiti, ali policisti res tako skrbno pazijo na izhode, da se ne bi mogli splaziti iz votline. Na puško so nataknili posodo in jo pomolili iz

jame, kakor da bi iz nje lezel človek. Nemci so začeli takoj streljati in v naslednjem trenutku so partizani potegnili večkrat preluknjano posodo nazaj v votlino. Partizani so tedaj doumeli, da zanje ni več rešitve.²⁶

Medtem je prihajalo na Okroglo vse več policistov. Ker je bila na nekem mestu pot še poledenela, so prišli v vas po fante, ki so morali oditi z njimi s krampi in lopatami in odstraniti led.²⁷ Policisti so na gosto posedli ves prostor okrog votline in so pozivali partizane, naj se vdajo. Ko pa so partizani to odločno odklonili, so poklicali iz Kranja oklepna vozila. Ob osmi uri zjutraj je pripeljal po železniški progi oklepni voz in usmeril svojo topovsko in strojnično cev proti odprtini v pečini. Ker pa je moral topničar streljati iz tesne savske doline v strmo pobočje le na nekaj nad sto metrov oddaljeno pečino, so se granate odbijale ob debeli skali, luknje pa ni bilo mogoče zadeti. Po enournem topovskem obstreljevanju so morali oklepnik umakniti s proge, ker bi sicer na enotirni progi zaustavil ves promet. Iz Kranja so pripeljali oklepni avtomobil na Okroglo, vendar se zaradi prestrmega in poraščenega pobočja pečini, v kateri so bili partizani, sploh ni mogel približati na strelno razdaljo. Zato so poskušali Nemci še z drugimi sredstvi prisiliti partizane k predaji. Iz vasi so pripeljali voz slame, navezali otepe na žico, jih zažgali in skotalili po pobočju k obema vhodoma. Dim je sicer dušil partizane, vendar je ostalo v votlini toliko zraka, da so vzdržali. Gost dim je skušal izkoristiti predrzen policist, ki se je z mino v rokah približal vhodu. Morda je menil, da so se partizani v votlini že zadušili. Ti pa so ga pravočasno opazili in ustrelili. S slamo vred so Nemci zažgali tudi resje in suho pomladansko travo. Požar se je po pobočju hitro širil proti gozdu, zato so morali poklicati iz Kranja gasilce, da so požar pogasili. Po ustreljene in ranjene policiste so prišli iz Kranja s sanitetnimi avtomobili.²⁸

Med gašenjem požara je streljanje okrog votline zopet prenehalo, vendar so partizani oprezovali, kaj spet pripravljajo Nemci, da bi jih uničili.

Polijsko akcijo si je prišel ogledat tudi SS-general Erwin Rösener z Bleda. Jezilo ga je, ker njegove policijske enote z vso svojo tehniko toliko časa niso mogle streti upora skupinice partizanov. Želel je vsaj nekaj partizanov dobiti živih. Upal je, da bodo ujetniki ob mučenju izpovedali, kdo jih je podpiral in da bo med njimi našel sodelavca, ki mu bo zvesto služil, ker se bo bal, da ga bodo partizani obsodili izdaje. Menil je, da se partizani na pozive Nemcev niso hoteli vdati, ker jim niso verjeli, da jih ne bodo postrelili; zato bi bilo morda bolj uspešno, če bi jih k predaji pozval kak njihov tovariš, ujeti partizan. Ponj je poslal v begunjske zapore. Nekaj pred 18. uro so policisti pripeljali na Okroglo Ludvika Bradeška in Antona Luznarja. Oba sta bila uklenjena in močno zastražena. Rösener ju je vprašal, zakaj sta zaprta. Bradeško mu je odgovoril, da je bil v raški četi in da je sodeloval pri napadu na baronico Lazzarini, Luznar pa je povedal, da so ga prijeli, ker je brez dovoljenja prekoračil mejo med Ljubljansko pokrajino in Gorenjsko. Rösener je izbral Bradeška in mu povedal: »Tukaj doli v pečini je luknja, v kateri so partizani. Mi vas bomo spustili dol, vi pa jim boste rekli, da so obkoljeni in nimajo drugega izhoda, kot da se predajo in pridejo drug za drugim iz luknje — seveda brez orožja.« Nato ga je vprašal, če bo šel. Ko je Bradeško pristal, so ga oblekli v vojaško uniformo, navezali na vrv in ga začeli spuščati čez pečino. Ko je bil 5 m globoko, so ga partizani opazili in začeli streljati. Ranjenega s štirimi krogli so Nemci brž potegnili na skalo in Rösener mu je rekel: »Bili ste obsojeni na smrt; ker pa ste bili pogumni, vas pomiloščam. Poslali vas bomo v bolnišnico na Golnik, in ko se boste pozdravili, vas bomo izpustili.« Čeprav mu Bradeško ni verjel, je Rösener tokrat obljubo izpolnil.²⁹

Kmalu nato je Stanko Mlakar opazil, kako so Nemci onstran savske soteske na njivi, ki je nekoliko nižje kot njihova pečina, nameščali top. Po dolgem rafalu iz partizanskega mitraljeza so se topničarji razbežali, Stanko pa je povedal, da je en topničar obležal mrtev, dva pa sta ranjena zbežala. Topu so se mogli Nemci približati šele potem, ko so okrog njega spustili umetno meglo. Ko se je megla raz-

pršila, so partizani opazili nekoliko bolj daleč na besniškem polju nameščena dva protitankovska topa, s katerima so začeli Nemci obstreljevati pečino. Granate so zadevale vse bliže vhoda in partizani so se morali umakniti globlje v notranjost. Nemci so dolgo streljali brez uspeha, nato pa je ena izmed granat udarila ob rob luknje. Z enim drobcem je ubila Slavka Smuka, drugi drobec pa je pretrgal žilo odvodnico Antonu Pozniku, ki je kmalu izkrvavel. Partizani v jami so s tem izgubili prva dva borca.³⁰

Nemci seveda niso vedeli, kaj se je v jami zgodilo. Sodili so, da tudi s topovskimi granatami ne bodo mogli uničiti partizanov.

Ko se je začelo mračiti, sta topova obmolknila. V srcih obkoljenih partizanov je zraslo novo upanje, da se bodo v okrilju noči — kot že večkrat doslej — le rešili iz sovražnikovega obroča. Toda tudi to upanje je hitro splahnelo. Nemci so pečino in ves prostor okoli nje vso noč osvetljevali z močnimi žarometi. Preboj iz votline ponoči ne bi bil nič lažji kot podnevi. In nato je ostalo poslednje upanje, da je Vladimir Peraić ali morda kdo drug obvestil četo, da so obkoljeni in da jim bodo tovariši morda le prišli na pomoč. Ponoči naj bi četa iznenada napadla nemške policiste, ki so stražili okolico votline, in povzročila zmedo, ki naj bi jo izkoristili obkoljeni partizani in se prebili v svobodo. Morda so Nemci tak napad celo pričakovali, zato so dobro zastražili vso okolico votline in imeli svoje straže tudi na drugem bregu Save, odkoder bi mogla partizanska enota izvesti tak napad.³¹ Nobenih poročil ni o tem, da bi tak napad kaka partizanska enota pripravljala. Nočne ure so se iztekale in so jih motili le redki klici nočnih straž in nekaj strelav ob vhodu. Še tisto skromno upanje na rešitev je splahnelo, ko je svetloba pomladanskega jutra prodrla v votlino.

Zjutraj 22. aprila so Nemci pripeljali iz Kranja kompresor gradbenega podjetja Slavec in začeli vrtati. Žagar je tovariše bodril, da je skala debela in da jo ne bo mogoče takoj razstreliti, vendar so vsi prav dobro vedeli, da se dolgo ne bodo mogli več upirati. Naenkrat je vrtanje prenehalo, ker se je kompresor pokvaril. Nemci so poslali po drug kompresor v kamnolom v Kokri. Šele nato so skalo minirali. Prva mina pa ni imela pravega učinka, zato so začeli vrtati novo vrtino. Vse globlje v skalo je prodiral jekleni sveder in partizani so spoznali, da se bliža konec. Stane Žagar jih je vzpodbujal, naj ne klonejo pred sovražniki. Če že morajo umreti mladi, naj umro častno, jim je govoril. Medtem so minerji nad njimi pripravili novo mino. Nekdo je partizanom zaklical, da je skrajni čas za vdajo, sicer jih bo v nekaj minutah razneslo. Nihče se ni hotel vdati. Iz votline se je oglasila borbena pesem. Minerji so prižgali mino in naenkrat je močna eksplozija pretresla skalo. Na partizane se je s stropa vsul pesek. Pesem je za trenutek prenehala, v naslednjem trenutku pa je postala še glasnejša. Nemški policisti v okolici votline so onemeli ob toliki kljubovalnosti in junaštvu. Nato so zaslišali iz votline vzklike svobodi in partiji. Pesem je dvignila fante v zanos. Preklinjali in sramotili so Hitlerja in klicali maščevanje nad fašistične okupatorje. Obkoljeni partizani so uničili obutev in obleko in potem, ko so izstrelili vse naboje, tudi strojno puško, da je ne bi dobili sovražniki. Nazadnje so se objeli in zapeli internacionalo. Z njo so se poslavljali od življenja in idealov, za katere so se odločili žrtvovati.³²

Medtem so Nemci začeli spuščati plin skozi razširjeni vhod v votlino po posebni cevi. Ko so partizani spoznali, da jih kanijo Nemci omamiti in jih prijeti žive, so odjeknili v votlini revolverski strel. Sami so si vzeli življenje Stane Žagar, Jaka Bernard, Ivan Zupanc, Lojze Hrovat, Stane Pavlin in Ivan Stroj. Drugih pet živih borcev je omamilo plin.³³

Nobenih neposrednih virov ni o tem, kdaj je trinajsterica Nemcem podlegla. Vsekakor je to moralo biti okrog poldne, čeprav nekateri navajajo, da se je boj končal že sredi dopoldneva,³⁴ drugi pa pišejo, da se je končal šele ob štirih popoldne.³⁵ Tudi potem, ko je vse v votlini utihnilo, se ji policisti niso upali približati. Iz begunjskih zaporov so popoldne pripeljali na Okroglo pripornike, med njimi

Marjana Valjavca in Kugoja, ki so ju po vrvi spustili čez pečino v votlino. Mrtvi in od plina omamljeni partizani so objeti ležali po tleh.³⁶ Šele po tem obvestilu so si upali v votlino tudi Nemci. Osem mrtvih partizanov so zmetali kar skozi odprtino v pečini, nato pa so prisilili kmečke fante iz Okroglega, da so trupla znosili v gozd nad votlino, jih do golega slekli in fotografirali, proti večeru pa so jih kar tam pokopali v skupnem grobu.

Pri petih partizanih so že v votlini ugotovili znake življenja, čeprav so bili nezavestni. Priporniki iz Begunj in okroglaški fantje so tudi te prenesli v gozd nad votlino,³⁷ od tam so jih Nemci odpeljali v begunjske zapore. Stanka Šmida, Ladota Smuka, Danila Rejca in Stanka Mlakarja so spravili k zavesti, 16-letnega Antona Zupana, ki je imel ranjeno glavo, pa Nemcem ni več uspelo obuditi k življenju.³⁸ Šmida, Smuka in Rejca so Nemci odpeljali iz begunjskih zaporov v smrt. Stanka Mlakarja, ki se je zavedel šele v zaporu, pa so policisti nekaj dni pretepali in hoteli od njega izvedeti, kdo je partizane podpiral. Stane je povedal, da ga je vzel s seboj v partizane brat Janko, ki je že padel, in da je moral partizanom kuhati. Nemci so mu začeli obljubljeni, da ga bodo izpustili, če bo zanje vohunil za partizani. Stanko je ponudbo sprejel; v začetku maja 1942 so mu dali pištolo in ga izpustili. Skriva je odšel k teti v Voklo, kjer se je nekoliko okrepil, nato pa je odšel v kokrško četo, ki je taborila v Udin borštu pri Strahinju.³⁹ Novemu komandirju Janezu Perku je odkrito povedal, da ga pošiljajo Nemci k njim z namenom, da bi jih izdal, vendar tega on ne bo storil, temveč bo maščeval svoje padle in mučene tovariše. Borcem kokrške čete je podrobno opisal, kaj se je dogajalo v votlini na Okroglem, vse dokler ga ni omamila plin. Spet je postal hraber mitraljezec in kasneje komisar čete. Potem, ko so Nemci v Udin borštu pri Strahinju 13. septembra 1942 obkolili II. bataljon kokrškega odreda in ga naslednji dan uničili, je bil Stanko Mlakar hudo ranjen in ko je spoznal, da zanj ni več rešitve, se je sam ustrelil.⁴⁰

Edini borec, ki je preživel napad Nemcev na skupino partizanov pri Okroglem in dočakal svobodo je bil Vladimir Peraič. Od jutra 21. aprila je stal v vodi v skalni duplini med dračjem vse do 22. aprila zvečer, ko so Nemci spravili mrtve in s plinom omamljene partizane iz votline in odšli. Šele potem je prehlajen in izmučen poiskal četo pod Storžičem.

In kdo je pravzaprav zakrivil smrt 12 partizanov v skalni votlini na Okroglem. Preživela partizana te skupine sta sodila, da jih je izdal Janez Drinovec, kmet iz Okroglega, in da je Nemce iz vasi do votline privedel policijski pes. Tako sklepanje je bilo zelo verjetno, zato so ga partizani obsodili izdaje in ga v februarju 1943 ustrelili v Temniku, nedaleč od Okroglega.

V juniju 1942 pa so se vrnil iz Ljubljane nekateri gorenjski fantje, ki so se 1941. leta pred Nemci umaknili v Ljubljano. Med njimi je bil tudi Živo Pretnar iz Zgornje Dobre pri Kropi, ki je povedal, da je sam videl v Ljubljani Pavla Kerna v uniformi nemškega policista. Kerna so povabili na sestanek partizani, ki so pripadali štabu I. grupe odredov. Dvakrat se je sestanku izognil, tretjič pa je le odšel k znamenju med Kropo in Jamnikom. Partizani so ga razorožili in zvezali ter odpeljali na Jelovico. Priznal je, da je izdajal partizanske enote in funkcionarje, medtem ko je aktivnost OF v domačem kraju prizanašal, da ne bi vzbudil suma, da sodeluje z Nemci. Partizanom je priznal, da je obvestil Gestapo o skupini partizanov pri Okroglem in jim pokazal votlino. Prosil je partizane, naj mu prizanesejo, saj je pripravljen z odločnim bojem popraviti, kar je zagrešil. Pavlu Kernu partizansko sodišče ni moglo prizanesti in je bil kaznovan s smrtjo. Da je bil Pavle Kern resnično v nemški policijski službi, kaže tudi vprašanje zaprti Bronislavi Pirc, aktivistki OF iz Brezovice: »Ali ste poznali policista Kerna?« Uradnih dokumentov o tem, ali je skupino izdal en izdajalec ali hkrati dva, pa seveda ni.

Ob zaključku si še oglejmo, kako je ta boj ocenilo glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet v dodatku k pismu štabu I. grupe odredov 9. maja 1942: »...Vaš kurir je vedel samo to, kje se prilično nahajajo čete; povedal je o neuspeli borbi

skupine 13 ljudi kokrškega odreda v neki luknji, kjer je padlo od 13 partizanov 12, samo eden se je rešil. Ne razumemo tega, kako da še niste mogli uspeti prepričati ljudi, da se borba ne vodi tako lahkomišelnost in brezglavo. Tolikokrat smo vam že objasnili taktiko partizanske borbe in način kretanja, bivanja itd. Ta skupina pa je šla pol ure stran od mesta akcije v neko luknjo in ni postavila straže. Prav gotovo so bili opaženi od denunciantov in izdani . . .⁴¹ Podatki glavnega poveljstva torej niso bili povsem natančni in tudi kritika ni bila povsem upravičena. Omenim naj le, da so bili za tako junaštvo partizani v drugih slovenskih pokrajinah — odlikovani, nekateri tudi z redom narodnega heroja. Navedeno pismo kaže, da glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet ni poznalo razmer na Gorenjskem spomladi 1942. Nekateri zgodovinarji pišejo o tem, da je postal položaj na Gorenjskem težji šele po prihodu II. grupe odredov. Res je, da so Nemci prav tedaj nekoliko povečali svojo ofenzivnost, toda s podobnimi množičnimi obkoljevalnimi in očiščevalnimi akcijami obsežnih predelov so začeli že takoj po decembrski vstaji. Nemški pritisk je nekoliko ponehal šele jeseni 1942, ko je koroški gauleiter Friedrich Rainer poizkušal pridobiti Gorenjce za novo, prizanesljivejšo politiko za službo v nemški vojski.

Gorenjski partizani in aktivisti ter tudi drugi Gorenjci, ki so sami občutili nemško nasilje 1942. leta, znajo ceniti žrtve, ki so padle na Okroglem. Leta 1952 so na pečino vzdali spominsko ploščo z napisom:

Ko je obkoljenim vsak izhod zaprt . . .
do konca zvesti se nismo predali
sami ponosno smo smrt si izbrali.

Čez tri leta pa so postavili na grobu skromen spomenik. Ob njem se vsako pomlad ob obletnici njihove smrti zbere mnogo ljudi, da se pokloni junakom, ki so tik pred smrtjo neustrašeno zapeli pesem o boju za svobodo svojega naroda in pravo vseh zatiranih in izkoriščanih ljudi, in pesem o življenju, ki jim bo vsak čas ugasnilo. Trinajsterica partizanov je ostala Gorenjcem vzor mladih ljudi, ki iz zvestobe do svojih idealov niso klonili niti pred smrtjo.

Opombe

¹ Zbornik dokumentov in podatkov o NOV jugoslovanskih narodov, VI/2, dok. 158 in opombe na str. 414 in 415, ter zapis Vladimirja Peraiča, Akcije kranjske čete v letu 1942, arhiv CK ZKS.

² Sergej Vošnjak, Boj trinajstih, Slovenska mladina v boju, str. 19—26, Ljubljana, junija 1945.

³ Isto.

⁴ Franc Križnar, Okupacija, Zbornik Naklo, str. 61 in 62.

⁵ Sergej Vošnjak, Boj trinajstih, Slovenska mladina v boju, str. 19—26.

⁶ Janez Mlakar, Spomini, arhiv CK ZKS, in Franc Križnar, Okupacija, Zbornik Naklo, str. 63.

⁷ Franc Križnar, Okupacija, Zbornik Naklo, str. 63.

⁸ Sergej Vošnjak, Boj trinajstih, Slovenska mladina v boju, str. 19—26.

⁹ Janez Mlakar, Spomini, str. 18, arhiv CK ZKS.

¹⁰ Ivan Jan, Herojska tragedija na Okroglem, Slovenski poročevalec, 23. 3. 1954.

¹¹ Vinko Hafner, Trinajstorica, Borec 1953, str. 47.

¹² Franc Križnar, Okupacija, Zbornik Naklo, str. 53—61.

¹³ Vinko Hafner, Trinajstorica, Borec 1953, str. 47 in sledeče.

¹⁴ Isto, stran 96 in sledeče.

¹⁵ Franc Križnar, Okupacija, Zbornik Naklo, str. 63.

¹⁶ Objava o ustrelitvi talcev, Zbornik, VI/2, dok. 158.

¹⁷ Franc Križnar, Okupacija, Zbornik Naklo, str. 63.

¹⁸ Vinko Hafner, Trinajstorica, Borec 1953, str. 244.

¹⁹ Ivan Jan, Herojska tragedija na Okroglem, Slovenski poročevalec, 23. 3. 1954.

²⁰ Vinko Hafner, Trinajstorica, Borec 1953, str. 244.

²¹ Isto.

²² Isto.

²³ Vinko Hafner, Trinajst junakov z Okroglega, Komunist, 2. 10. 1959.

²⁴ Sergej Vošnjak, Boj trinajstih, Slovenska mladina v boju str. 23, in Ivan Jan, Herojska tragedija na Okroglem, Slovenski poročevalec, 23. 3. 1954.

²⁵ Isto, Slovenski poročevalec, 26. 3. 1954.

²⁶ Isto, Slovenski poročevalec, 27. 3. 1954.

²⁷ Franc Križnar, Okupacija, Zbornik Naklo, str. 64.

²⁸ Ivan Jan, Herojska tragedija na Okroglem, Slovenski poročevalec, 28. 3. 1954.

²⁹ Dnevnik Ludvika Bradeška, str. 42—49, arhiv CK ZKS.

³⁰ Ivan Jan, Herojska tragedija na Okroglem, Slovenski poročevalec, 29. 3. 1954.

³¹ Ivan Jan, Herojska tragedija na Okroglem, Slovenski poročevalec, 31. 3. 1954.

³² Isto.

³³ Isto.

³⁴ Franc Štefe, Trinajstorica, Tovariš, 1954, Priloga str. 51.

³⁵ Sergej Vošnjak, Boj trinajstih, Slovenska mladina v boju, str. 26.

³⁶ Ludvik Bradeško, Dnevnik, str. 49, arhiv CK ZKS.

³⁷ Franc Križnar, Okupacija, Zbornik Naklo, str. 66.

³⁸ Janez Mlakar, Spomini, str. 21, arhiv CK ZKS.

³⁹ Pripombe k pismu Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet z dne 9. 5. 1942 štabu I. grupe odredov o pripravljenosti II. grupe odredov za akcije, Zbornik dokumentov in podatkov NOV jugoslovanskih narodov, VI/2, dok. 76.

⁴⁰ Janko Mlakar, Spomini, str. 21, arhiv CK ZKS.

⁴¹ Zbornik dokumentov in podatkov o NOV jugoslovanskih narodov, VI/2, dodatek k dokumentu št. 76.

Čigava si?

Ana Galè

*Čigava si zdaj?
Naša nič več!
Ostani v svili in zlatu!
Si tujcu visela na vratu.
Za črne pijane oči
izdala si kri —
kri našo!
A brata prezrla si,
vrata zaprla si,
ko je kot jelen
prišel z gore.
Čigava si zdaj?
Naša že ne!*

Spomini

Butirske noči*

na »veliko
brezumje«

Jevgenija Semjonovna Ginzburg

Ta večer se je splošno razpoloženje skazilo zaradi majhnega incidenta. Po butirskih pravilih ugotavljajo številčno stanje jetnikov po številu kozarcev, a ne oseb. Pred pregledom je moral vsak postaviti svoj kozarec na mizo. Za to je poskrbel sobni starešina. Dežurni paznik in paznik oddelka sta preštela kozarce in odhajala z vsakdanjim »Ne govori glasno!«, »Tako po signalu spat!«.

Danes je bil dežurni, ki je štel kozarce, posebno zmeden. Nekajkrat jih je preštel, jih še bolj simetrično zložil, se motil pri štetju, začel znova in pri tem smešno slinil palec desne roke.

Prva je planila v smeh vesela Ženja Koverkova, za njo pa še nekatere druge. Ko pa se je ceremonija pregleda končala in je starejši dežurni s svojim spremstvom važno odšel, je vso sobo zajel val nezadržnega smeha, kakor pač včasih rad izbruhne v zaporih.

Ljudje se včasih smejuje tudi brez posebnega vzroka v zameno za večno žalost, grenkobo in skrb. Krohotajo se nezadržno in brez pravega sorazmerja s komičnim povodom. Ni lahko zaustaviti takega smeha. Tudi tokrat so nas nekatere razumnejše brez uspeha mirile.

— Molčite! Tega predirnega krika ni bilo mogoče preslišati. Julija Anenkova je s spačnim prebledelim obrazom dvignila roko proti gospe Morozovi.

— Ne smete se mu rogati! On tukaj predstavlja sovjetsko oblast! On opravlja svojo dolžnost. Ne smete, ne smete!

Smeh je prenehal kakor bi ga kdo presekal. Visoka, preudarna Nemka Erna je hitela prepričevati Julijo, da je smeh izzvala »komičnost subjekta ne glede na njegovo službeno funkcijo«. Vsi bi se smejali, tudi če ne bi bil paznik, ampak navaden jetnik.

Nekdo iz kota, kjer je sedelo nekaj Poljakinj, je razločno zagodrnjal:

— Pasja kri!

Ni bilo jasno, ali je to veljalo pazniku ali Juliji.

Julija ni hotela ničesar slišati. S sunkovitimi kretnjami se je slekla in legla ter se pokrila čez glavo. S tem je nazorno pokazala, da se ne šteje med nas. Vse smo bile zanjo — ortodoksno stalinistko — »pravi sovražniki«.

* Jevgenija Ginzburg, avtorica knjige Podvojite stražo, iz katere objavljamo naslednji odlomek, je bila znana znanstvena delavka in profesorica na univerzi v Kazanu, ko je leta 1937 prišla med krvavo kolesje Stalinovih čistk. Obsojena na 10 let težke ječe je v resnici preživela 18 let po zaporih in zloglasnih sibirskih taboriščih, kjer je občutila in spoznala vse strahote »velikega brezumja«, ki je takrat vladalo v deželi.

Pisateljicini spomini bodo v prihodnjih mesecih izšli pri zavodu Borec.

Razočarane in potrte smo hitro legle. Poleg mene je ležala Letonka Milda, ženska v letih, na prvi pogled prava delavka. Globoko udrte oči, ploske prsi, izbočen trebuh, dolge, suhe roke, velike razširjene vene. Perica s slik Arhipova. To žensko so obtožili, da se je zabavala s tujci po luksuznih restavracijah; da je zavajala diplomate, da bi iz njih izvlekla tajne informacije. Bil je julij 1937, ko se ni nihče več zmenil, da bi bilo v obtožnici vsaj zrno resnice.

Preden je legla, je Milda skrbno počesala svoje redke rjave lase, potem pa je potegnila izpod slamnjače košček vate in si skrbno zamašila obe ušesi. Ponudila je še meni. Ker sem jo začudeno pogledala, mi je pojasnila:

— Mene so zaprli že pozimi. Imam zimski plašč. Iz njega pulim vato.

— Zakaj si mašite ušesa?

— Da ne slišim. Da lahko spim.

Jaz pa si nisem zamašila ušes. Saj nisem noj. Kupo je treba izpiti do dna. In res sem jo izpila v tej vroči julijski noči tisoč devetsto sedemintridesetega leta.

Začelo se je na mah, brez kakršnekoli priprave ali postopnosti. Ne samo eden, temveč množica krikov in vzdihov mučenih ljudi je nenadoma udarila skozi odprta okna celic. Za nočno zasliševanje v Butirki je rabilo celo krilo enega nadstropja in je bilo verjetno opremljeno po najnovejših izsledkih inkvizitorske tehnike. Priprave za mučenje so gotovo uvožene iz Hitlerjevske Nemčije, je trdila Klara, ki je že bila v gestapovskih krempljih.

Čez val krikov mučenih se je razlegal val vpitja in psovki, ki so jih rigali mučitelji. Besed ni bilo mogoče razložiti, le tu in tam je ta grozni zvočni kaos presekalo nekaj, kar je bilo podobno pokanju z bičem, — »Mater!« »Mater! Mater!« — Tretji sloj te simfonije so tvorili ropot, ki je prihajal od metanja stolov, in udarci s pestmi po mizi ter še nekaj neopredeljivega, od česar ledeni kri po žilah.

Čeprav so to bili samo zvoki, je bil vtis celotnega prizora tak, kakor da bi gledala vse podrobnosti. Vsi preiskovalci so bili podobni Carevskemu. Pred sabo sem videla oči njihovih žrtev s svojim izrazom... Ne, nimam besed, da bi jih opisala. Še dandanes spoznavam »bivše« po sledih tega izraza, ki jim je ostal nekje v globini zenice. Še danes, šestdesetega leta, presenečam ljudi, ki jih srečujem na letovišču ali v vlaku, s svojim čarovniškim vprašanjem: »Bili ste zaprti, kajne? Rehabilitirani ste?«

Kako dolgo bo to trajalo? Pravijo, do treh. Toda tega ni mogoče zdržati več kakor minuto. Vendar traja, traja, se malo poleže, pa spet plane; eno uro, dve, tri. Vsako noč do treh!

Sedim na postelji. Na misel mi pride star orientalski pregovor: »Bog nedaj da doživiš kaj takega, čemur bi se lahko privadil!« Da, privadili smo se. Tudi temu smo se privadili. Večina jih spi ali vsaj tiho leži z odejo čez glavo ne glede na strašno zatohlost. Samo nekaj novih, kakor sem jaz, sedi na ležiščih. Nekateri si s prsti tiščijo ušesa, druge sede kakor okamnele. Od časa do časa se odpre lina na vratih in paznica reče:

— Vse morate spat! Ni dovoljeno sedeti po znaku za spanje!

— A — a — a! začujemo iznenada obupen krik. Toda ne od »tam«, ampak tukaj.

Mlada žena z dolgimi razkuštranimi lasmi se vrže proti oknu. Vsa iz sebe besno tolče z glavo in rokami ob okvir.

— On, to je on! Spoznala sem ga po glasu... Nočem, nočem, nočem več živeti! Naj me čimprej ubijejo...

Nekaj jih je skočilo k njej. Vlečejo jo od okna in jo prepričujejo, da se je zmotila. To ni glas njenega moža.

Ne, ne, naj je ne tolažijo! Ona pozna njegov glas med tisoči drugimi. Zdaj ga tam mučijo, pohablajo, ona pa mora ležati tu in molčati. A ona bo kričala in izzvala škandal. Morda jo bodo potem ubili. Saj samo to želi. Po vsem tem se tako ne da več živeti...

V hodniku je nastal nemir. Vrata so se odprla in vstopila je paznica v spremstvu nadzornika oddelka. Ta je s profesionalnim prijemom zvil ženi roko, s katero je v napadu udarjala okoli sebe, in ji na silo vlil v usta neko tekočino, govoreč:

— Pijte! To je baldrijan.

Neverjetno. Saj ni mogoče, da bi ženska od baldrijana tako hitro padla na posteljo, zaprla oči in v trenutku zaspala, kakor bi bila mrtva?

V sobi je nastala tišina. Milda dvigne glavo, brska po slamnjači in mi spet ponudi vato za ušesa.

— Ni treba. Raje mi povejte, kdo je ta ženska.

— Ta? Poljakinja je. V tistem kotu jih je sedem. Njen mož je Rus, sovjetski. Mlad zakonski par. Ostalo je tri mesece staro dete. Tu so ji zvijali prsi, da bi izgubila mleko. A najhujše je to, da jo muči misel, da so moža zaprli zaradi nje, ker je tujka...

Bliža se tretja ura. Vse postaja tiše. Še enkrat je treščil stol ob tla, še enkrat je kriknilo in se oglasilo z mnogokratnim odmevom: »Mater! Mater! Mater!« Še en pritajen moški stok in tišina.

V mislih vidim, kako se opotekajo iz mučilnice krvave, razmesarjene žrtve. Nekatero morajo nositi. Vidim, kako zasliševalci urejajo svoje papirje na mizi.

— Dajte vato! prosim sosedo Mildo.

— Zdaj je ne potrebuje več. Do jutra se ne bo nič več zgodilo.

— Vseeno. Dajte!

Ona začudeno skomigne z rameni in mi da košček krojaške vate. Natlačim si jo v obe ušesi. Potegnem si čez glavo jetniško odejo, ki zaudarja po prahu in zlu, in se z zobmi krčevito oprimem vogla slamnate blazine. Tako bo laže. Ne slišim in ne vidim. Ko bi se vsaj še ne zavedala...

Da bi zaspala, moram desetkrat, ne, stokrat ponoviti pri sebi verze:

*Spanje je radost,
še večja: biti kamen.
Da ne bi v tem času,
sramotnem in strašnem,
ne živel, ne čutil —
o, kakšna sreča!
Zato me pusti,
nikar me ne budi!*

To je napisal Michelangelo.

Z UPORABO ZAKONA Z DNE 1. DECEMBRA

V Butirkah je bila izolacija od zunanjega sveta večja kakor v kazanskih zaporih. Celice so polnili po načelu »na isti stopnji preiskave«. Zato nam niso poslali nikogar naravnost od zunaj. Če so že prišli novi, je bila njihova preiskava že končana kakor moja, ali pa se je bližala koncu.

Bilo nam je zelo težko, ker nismo mogle izvedeti ničesar novega. Vendar je življenje nekako potekalo. Strašne noči so zamenjali dnevi, polni raznih skrbi. Bilo je mnogo dela. Od vstajanja do spanja skoraj ni bilo prostega časa. Ceremonija odnašanja velike kible, dolgi repi pri umivanju, trikrat na dan delitev hrane, ki so jo prinašali v velikih posodah, krpanje razpadajočih nogavic in nedrcev (paketov ni smel nihče sprejemati), sprehod, popisovanje za kantino, za tiste srečnice, ki so imele na svojem računu kaj denarja, zamenjava knjig, pregled, klicanje po imenih, vse to je izpolnjevalo in celo preobremenjevalo naše dneve.

Podnevi je bila naša soba podobna trebuhu tovorne ladje, ki jo je doletela nezgoda, pa že dolgo tava po burnih vodah. In podobno kakor na ladji, ki je doživela nesrečo, se delijo ljudje na izrazito mirne, bolešno živahne, malodušne... Res, teh zadnjih je bilo zelo malo.

Dva dni po mojem prihodu v to sobo smo doživele neprijetnost zaradi krmljenja ptic z ostanki kruha. Upravniku Popovu je prišlo na uho, da vsak večer natrosimo drobtinice na okno, na katero potem prifrčijo vrabci v celih jatah in ustvarjajo strašno zmedo, ker preletajo čez steklene ščitnike in napolnjujejo sobo s silnim cvrčanjem ter budijo veselje in živahnost med jetniki.

Popov je prihrumel v sobo ob nenavadnem času, obkrožen s častnim spremstvom paznikov. Z glasom, hripavim od jeze, je imel kratek energičen govor, v katerem se je kot rdeča nit vlekla misel: »To ni letovišče«. A vsak odstavek se je končal z refrenom: »Ne pozabite, da ste v ječi, in pri tem še v butirski!«

Vendar se to le ni končalo s samicami ali s prepovedjo knjig ali sprehoda. Pravijo, da Popov ni slab človek in da raje ozmerja kakor kaznuje.

Pozneje je imel priložnost na lastni koži občutiti svojo priljubljeno frazo: »Pri tem še butirska«. Čez dva ali tri mesece je iz upravnika ječe postal eden izmed njenih jetnikov.

Od časa do časa so poklicali katero izmed nas. Kadar so rekli »S stvarmi!«, smo otrpnile; v sobi se je šepetalo s suhimi ustnicami: »Na sodišče« ali »Sodba«. Vedele smo že, da nekaterim odmeri kazen sodišče, drugim pa tako imenovani »Posebni svet NKVD« kar v njihovi odsotnosti. Toda kakšne so bile sodbe, nismo vedele. Zato smo se okrog tega večkrat pričkale. Nekdo je kakor ponavadi rekel: »Smrtna«. Ali: »Desetka«. A večina je jezno zavračala take napovedi. Širil se je znani silogizem: »Če so Zinovjevu in Kamenjevu, Pjatakovu in Radeku dali po deset, bodo nam majhnim ribam...«

Kadar pa so koga poklicali »brez stvari«, je v sobi nastalo drugačno razpoloženje. Ko so se vrata zaprla, se je začulo z različni strani sobe zlovešče prišepetavanje:

— Čudno, zakaj so jo poklicali? Saj je preiskava že zdavnaj končana.

— Kaj vam je? To je poštena ženska.

— Mogoče, a vendar...

— Jaz pa sem se ji, na nesrečo, sinoči zaupala...

Kakor da so dobile akuten napad blaznosti. Dobri ljudje, ki so bili med sabo prijatelji, začno naenkrat gledati drug v drugem ovaduhe, provokatorje. Večkrat so se potem sramovali takih izbruhov nezaupanja in suma ter občutka, da so volkovi med volkovi. Po nekaj urah so morda spet poklicali nekoga »brez stvari« in spet so vsi zamirali od strahu. Kaj, če ta izda preiskovalcu vse, kar se je včeraj govorilo v sobi?

Ko se je tega vročega poletnega dne odprla linica na vratih in je paznica tiho poklicala mene, sem se najprej zelo neprijetno počutila. Brez stvari! Čemu to? Zdaj bodo še o meni mislile...

Zanimivo je, kako se v prenapeti domišljiji jetnika nekatere stvari hitro zamešajo. Bila sem v Butirki že tri tedne in to je bil moj prvi poziv. Razumljivo bi bilo, da bi takoj pomislila na sodišče, na sodbo, na življenje ali smrt. Toda ne. Prva moja misel je bila, da ne bi moje sosede v sobi kaj slabega pomislile!

Skoraj mehanično sem ubogala paznika, ki mi je šepetaje poveljeval, kod naj grem. Hodila sem po labirintu butirskih hodnikov, dokler se nisem znašla spet na »kolodvoru«.

— Sem!

Kratko škripanje zapaha in spet sem v »pasji hišici«, obloženi s keramičnimi ploščicami. Ali me bodo odpeljali drugam?

Naslonim se na hladni zid in spet izgubljam občutek za čas. Ploščice bleščijo od močne svetilke. In ko zamižim, se ne izgubijo, le temnejše postanejo. Menda me ne bodo pustili tukaj za zmerom?

Ključavnica šklepne. Pri vratih stoji mlad oficirček.

— Preberite! mi porine v roke papir. Še preden sem ga mogla kaj vprašati, me je vnovič zaklenil.

Obtožnica zaradi... Podpis: Višinski. Torej on je to potrdil. Spominjam se ga z letovišča, ko je bil oblečen v vezeno ukrajinsko rubaško. Z njim sta bili njegova suha in bolehnata žena in hči Zina, s katero sva se vsak dan hodile skupaj kopat. Kdo ve, če se me je spomnil, ko je podpisoval ta papir? Ali pa so se v njegovih očeh, na katere je padla krvava megla, že vsa imena zlila v eno? Če je lahko poslal v smrt svojega starega prijatelja Vegera, sekretarja odeškega oblastnega komiteja, kako naj bi pri podpisovanju zadržala njegovo roko prijateljica njegove hčere?

Preletim z očmi »preambulo« obtožnice. Tu ni kaj brati. Samo časopisno prežvekovanje... »Trockistična teroristična protirevolucionarna grupa...«, ki je imela za cilj obnovo kapitalizma in fizično uničenje partijskih voditeljev in vlade.

Milijonkrat ponavljane fraze, ki so spočetka še delovale, zdaj pa so se že docela obrabile in jih ljudje sprejemajo le še kot prežvekovane, kakor uvod pri pravljicah tipa »Nekoč je živel kralj, ki je imel...« Nihče se ni menil za ta uvodni del, pač pa so vsi zamirali v pričakovanju same pravljice, v kateri se bo pojavil Veliki Ljudožerec.

Po uvodnem delu je v moji obtožnici sledil spisek »članov protirevolucionarne trockistične teroristične organizacije« v uredništvu časopisa »Rdeča Tatarska«. Spet niti zrna resnice! Na spisku so bili tudi ljudje, ki sploh nikoli niso delali v uredništvu, ali pa taki, ki so že prej odšli drugam in jih ob času »zločina« sploh ni bilo več tam! Pozneje bomo videli, da tistih, ki so se pravočasno umaknili, nikoli niso zaprli.

Dalje, dalje... Glej, nazadnje je le spregovoril sam Ljudožerec. To je že jedro pravljice: »Na temelju zgornjih podatkov se predaja sodišču Vojaškega kolegija... po 58. členu, točki 8 in 11 kazenskega zakona... z uporabo zakona z dne 1. decembra 1934«.

Kri mi udarja v sencih. Ne na drobno, temveč v bučnih redkih valovih. Kakšen zakon? Njegov datum ne pomeni nič dobrega.

Oficirček spet na široko odpre vrata moje »pasje hišice«. Zdaj opazujem njegovo zunanost. Pod šiljastim nosičem — brčice kakor mušica. Pravi »Bedaček z brčicami« — žandarček iz drame Gorkega »Sovražniki«.

Kakor od daleč slišim večkrat ponovljeno vprašanje:

— Ali ste se seznanili z obtožnico? Vam je vse jasno?

— Ne. Ne vem, kaj pomeni ta zakon z dne 1. decembra.

Oficirček me začudeno pogleda, kakor če bi ga bila vprašala, kaj je to zemlja ali morje. Skomigne z rameni in pojasni:

— Ta zakon določa, da se sodba izvrši v roku 24 ur po izreku.

24 ur! In tudi do sodbe je 24 ur. V sobi so mi povedali, da prideš ponavadi pred sodišče že naslednji dan, potem ko so ti vročili obtožnico. Vsega skupaj torej 48 ur. Preostalo mi je torej še 48 ur življenja.

Bila je deklica Zjenja, ženječka. In mama ji je spletala lase. Postala je dekle. Zaljubila se je. Iskala je smisel življenja. In prišla so razcvetena leta — sedemindvajset, osemindvajset. In prišla sta Aljoša in Vasja. Sinova.

V sobi je grobna tišina. To je za moje sosede prvi tak primer. Odtod še niso nikogar klicali pred vojno sodišče, ampak samo pred »trojko«, pred »specialni« ali v skrajnem primeru pred »tribunal«. Pa tudi nihče še ni dobil take obtožnice, kaj šele s pripombo o 24 urah! Nihče več ne dvomi, kaj me jutri čaka. Božajo me po laseh. Sezujejo me. V usta mi sipajo prašek veronal, ki so ga po nekem čudežu kljub vsej kontroli pritihtapile. Vendar mi ne pomaga. Organizem noče zapravlјati zadnjih trenutkov svojega obstoja za spanje.

Vso noč presedim za mizo sredi sobe in paznica mi tega ne brani. Ženske, ki me obkrožajo, mi odkrivajo »zlatonosna polja svojih duš«. Težko je verjeti, da so to

iste ženske, ki so maloprej druga drugo sumničile za črno izdajo. Učijo se na pamet imena mojih otrok in naslove mojih sorodnikov, da jim bodo lahko, če bodo same ostale žive, pripovedovale o mojih poslednjih trenutkih.

Težko je ali pa nemogoče popisati stanje in misli obsojenca na smrt. Da, če bi bil človek Lev Tolstoj. Ko se spomnim na to noč, lahko samo povem, da sem opazila neko čudno ostrino v obrisih vseh predmetov in slabost v suhih ustih. Če pa bi hotela opisati svoje misli, bi prišle na dan čudne stvari. Ali čutijo ljudje bolečino, ko ustrelijo vanje? Moj bog, kako bosta odslej Aljoša in Vasja izpolnjevala anketne liste? Žal mi je za mojo novo svilen obleko, ki je nisem utegnila niti enkrat obleči... A pristajala mi je...

Tako, ali približno tako so se pletle moje misli.

Na mizi je bilo nekaj knjig. Odprla sem eno. Baranski: Ekonomska geografija. To je dobro. Pogledala bom še enkrat zemljevid. Svet. To je on. Tu je mesto Moskva. V njem sem se rodila in zdaj mi je sojeno, da v njem umrem. Tu je Kazan. Soči. Krim. In tu je ves preostali svet. Nikoli ga nisem videla in nikoli ga ne bom.

Ob zori je nekaj vrabcev, ki očitno še niso izvedeli, da »tu ni letovišče« in da je upravnik Popov strogo prepovedal druženje ptic z jetniki, živahno priletelo na vrh okenskega ščitnika. Njihovi repki smešno poskakujejo. Z veselim cvrčanjem pozdravljajo zdaj rojstvo najveličastnejšega meseca v letu. To je bilo jutro prvega avgusta tisoč devetsto sedemintridesetega leta.

HITRO IN PRAVIČNO SODIŠČE

V Lefortovski ječi se vsa vrata odpirajo brez šuma. Koraki tonejo v mehkih tekačih. Stražarji so izredno vljudni. V »pasjih hišicah« so stoli, da lahko sedeš. Obložene stene so bleščeče bele, kakor v operacijski dvorani.

Celica, kamor so me pripeljali to jutro, prvega avgusta, je čista kakor bolniška soba, a paznica je podobna upravnici počitniškega doma. Tu bom čakala na sojenje. »Čim več je vljudnosti in čistoče, tem bližja je smrt« — se spominjam Garejevih besed.

Naj bo kakorkoli, položaj izziva v meni potrebo, da se nekako uredim. Izvlečem iz svoje cule »praznično« modro obleko, dolgo gladim zmečkane nabore; s prsti navijam kodre, napudram si nos s praškom za zobe. Vse to delam več ali manj mehanično. Nič čudnega. Charlotte Corday se je tudi nališpala, ko je šla pod giljotino. In žena Camillea Desmoulinsa. Da ne govorim o Mariji Stuart. Vse te misli se porajajo same od sebe, a pod samim srcem se je nastanila velika hladna žaba, ki je nikakor ne morem odgnati.

In tako je prišla moja ura. Za mizo: Vojaški kolegij Vrhovnega sodišča. Same vojaške osebe. Ob strani zapisnikar. Pred njimi — jaz. Poleg mene — dva stražarja. V takem vzdušju »široke javnosti« se začne »sodna obravnava«.

Pozorno opazujem obraze svojih sodnikov. Preseneča me njihova medsebojna podobnost, v nečem tudi podobnost s tistim paznikom na Črnem jezeru, ki je potnikom pobiral ure. Vsi trije so si enaki, čeprav ima eden izmed njih kostonjeve lase, a drugi pomešane s sivimi. Ah, glej, v čem je stvar. Izraz v njihovih očeh jih dela enake! Pogled mariniranega smuča v želeju. Mumije. Sicer pa je razumljivo: ali bi sploh mogli opravljati službo iz dneva v dan, če se ne bi na neki način ogradili od ljudi?

Zelo lahko diham. Skozi na stežaj odprto okno prihaja čudovito čist poletni vetrič. Prekrasna soba z visokim stropom. Kaj so še take sobe na svetu?

Na velikem temno zelenem drevju pod oknom šušti listje. Ta skrivnostni in nežni zvok me vznemirja. Zdi se mi, da ga nikoli prej nisem slišala. Kako ganljivo šušti. Kako da tega nisem nikoli prej opazila?

In zidna ura... Velika, okrogla, s svetlimi kazalci. Kako dolgo že nisem videla ničesar podobnega. Spremljam čas od začetka do konca procedure, sedem minut! Cela tragikomedija traja sedem minut, ne več ne manj. Glas predsednika sodišča — ljudskega komisarja za pravosodje RSFSR Dmitrijeva — se ujema z izrazom njegovih oči. Če bi marinirani smuč lahko spregovoril, bi imel tak glas. Tu ni niti najmanjšega sledu tiste strasti, ki so jo mešali v svoje vaje moji preiskovalci. Sodniki samo služijo. Odslužiti morajo svoje plače. Verjetno imajo celo normo in se trudijo, da bi jo prekoračili.

— Ste seznanjeni z obtožnico, me z neznosno dolgočasnim glasom vpraša predsednik sodišča. Priznate krivico? Ne? A glejte, priče trdijo...

Lista po straneh precej debelega »predmeta« in cedi skozi zobe:

— Tako na primer, priča Kozlov...

— Kozlova. To je ženska in še podla povrhu.

— Da, Kozlova. Ali, evo, priča Djačenko...

— Djakonov.

— Da. Oni, vidite, potrjujejo...

Kaj potrjujejo, tega predsednik sodišča ni utegnil pogledati. Prekine sam sebe in me ponovno vpraša:

— Imate kako vprašanje sodišču?

— Imam. Obtožena sem po 58. členu, točka 8. To je obtožba za teror. Prosim, da mi imenujete politično osebnost, na katero sem po vašem mnenju storila atentat.

Sodniki, presenečeni nad neprijetnim vprašanjem, nekaj časa molčijo. Karajoče gledajo radovedno žensko, ki jih moti pri »delu«. Nato zamrmra tisti z osivelimi lasmi:

— Saj veste, da je bil v Leningradu ubit tovariš Kirov!

— Da, toda nisem ga ubila jaz, temveč neki Nikolajev. Razen tega nisem nikoli živela v Leningradu. Temu se pravi, zdi se mi, alibi.

— Ali ste pravnica? zdaj že razdraženo napade sivi.

— Ne. Pedagog.

— A pečate se s kazuistiko? Niste živeli v Leningradu... Ubili so ga vaši somišljeniki. To pomeni, da ste tudi vi za to moralno in kazensko odgovorni.

— Sodišče se umakne na posvetovanje, zamrmra predsednik sebi v brado. In vsi udeleženci predstave vstanejo in si pri tem leno pretegujejo od sedenja zatečene ude.

In spet opazujem okroglo uro. Ne, niso utegnili niti pokaditi cigarete. Nista pretekli niti dve minuti in ves senat je spet na svojem mestu. Predsednik drži v roki velik kos papirja. Izvrsten brezlesni papir, lepo popisan s pisalnim strojem. Dolg tekst. Potrebovali bi najmanj dvajset minut, če bi ga hoteli prepisati. To je sodba. To je državni dokument o mojih zločinih in o kazni zanje. Začne se s slavnostnimi besedami: »V imenu Zveze sovjetskih socialističnih republik...« Nato sledi nekaj dolgega in nerazumljivega.

A — a — a, glej jo tisto pravljico, ki je napisana tudi v obtožnici! In spet isto: »katere cilj je bil obnova kapitalizma«... in »ilegalna teroristična...« Le da je zdaj namesto »obtožuje se«, na vsakem mestu rečeno »dokazano je«.

Kaže, da nekoliko noslja ta predsednik. In kako počasi bere! Obrnil je list. Zdaj... Zdaj bo rekel: »Najstrožja...«

Spet šumenje listov. Za trenutek se mi zazdi, da se vse to dogaja na filmu. Jaz igram glavno vlogo. Saj ne morem verjeti, da me bodo pravzaprav kmalu ubili. Meni nič — tebi nič... Mene, mamino ženjušo, Aljošino in Vasjino mamiko... A kdo jim je dal to pravico?

Zazdi se mi, da kričim. Ne. Molčim in poslušam. Stojim čisto mirno in vse to se dogaja le v moji notranjosti. Zagrne me nekakšna tema. Glas bralca sega do mene skozi to temo kakor glas daljnega motnega hudournika, ki me bo zdaj zdaj preplaval. Sredi tega privida zapazim čisto realen gib stražarjev, ki stojita ob meni. Skleneta roke za mojimi hrbtom. To je zato, da ne bi udarila ob tla, ko bom padla

v nezavest. A kaj se moram zares sesesti? Da, nemara imajo izkušnje. Bržčas se mnoge ženske onesvestijo, ko jim objavijo najstrožjo kazen.

Mrak se spet širi. Zdaj me bo popolnoma zagrnil... Tedaj pa...

Kaj je to? Kaj je rekel? Kakor da je zaslepljujoči blisk preparal mojo zavest. Rekel je... Če nisem napačno razumela?

— Na deset let strogega zapora s polno izolacijo in na izgubo državljskih pravic za pet let...

Vse okoli mene je postalo nenadoma svetlo in toplo. Deset let! To pomeni — živeti!

— In z zaplembo vsega premoženja.

Živela bom! Brez premoženja! Čemu mi le bo? Naj ga vzamejo! Saj so vendar razbojniki. Kako bi le živeli brez tujega imetja? Ali jim bo moje premoženje sploh kaj koristilo? Same knjige, same obleke... Niti radia nimamo. Moj mož je bil pravi komunist, njemu niso bili potrebni vaši buicki in mercedesi... Deset let... In vi kanite še deset let divjati, vi marinirani smuči? Ali zares mislite, da se v partiji ne bodo našli ljudje, ki vam bodo zvezali roke? A jaz vem, da so taki ljudje... In prej ali slej bo prišel vaš konec... In že zato, da bi videli ta vaš konec, je treba živeti. Čeprav v ječi. Nič zato. Živeti!

Tudi če bi opazovali obraze svojih žrtev, bi najbrž sploh ne opazili v mojih očeh vseh teh nemih krikov. Toda saj me sploh ne gledajo. Opravili so svoje in s hitrimi koraki odšli. Znebili so se nekega posla in drug za drugim odšli iz sobe. Zdaj imajo menda odmor. Potem pa znova... Polne roke dela.

Pogledam svoja stražarja, ki še vedno držita roke prekrižane za mojim hrbtom. Vsaka žilica v meni trepeče od razburjenja, ker bom ostala živa. Obraza stražnikov se mi zdita kar prikupna. Preprosta fanta iz Rjazana ali Kurska. Saj nista kriva. Verjetno so ju mobilizirali. In roke sta, glej, prekrižala. Hotela sta me prestreči. Ni bilo treba. Ne bom padla.

In hipoma stresem kodre, ki sem si jih napravila za sojenje, da se ne bi osramotila pred Charlotta Corday. Nato se prijateljsko nasmehnem stražarjema, ki me začudeno gledata.

Invalid

Cvetko Zagorski

*V zgodnji jutranji uri
sleherni dan
prišepa domov
v svoj blok
številka pet
stopnišče dve
invalid
iz časa enobé.*

*Vso noč
prebedel je
v tovarni,
desetkrat jo je obšel
tih in sam.*

*Na teh obhodih
skoz leto in dan
je že zdavnaj
vse dolžine
premeril,
vendar še naprej
tih in vdan,
ko vse spi,
invalid
nad tovarno bedi.*

Slikarka Gabrijela Spanring-Žugel

Stane Kumar

Likovna
umetnost

Z Jelko ali Elo kot smo jo na kratko klicali, smo se spoznali na sprejemnem izpitu zagrebške Akademije likovnih umetnosti: Lebez, Lamut in jaz. Takrat smo se kmalu otipali in rekli: ta je pa naša. Drugi dan se nam je pridružil še Zlatko Prica, tudi kandidat na sprejemnem izpitu in mi za Elo zaupljivo rekli: ta je pa naša. Takih »naših«, kot smo kasneje videli, je bilo na Akademiji prek devetdeset odstotkov.

Ko smo se spoznali, je bila Ela že tretje leto v Zagrebu na filozofski fakulteti in jo čez leto dni končala. Ob tem študiju je iskala vsako priložnost, kako priti do slikarskega poklica. Takrat je bila zagrebška edina Akademija v državi in so vanjo sprejemali vsako leto komaj pet do šest kandidatov na oba oddelka: slikarski in kiparski. V Beogradu je bila zgolj umetniška šola, ki so jo dve leti pred začetkom vojne dvignili v rang visoke šole.

Po sprejetju na Akademijo je morala Gabrijela študirati vzporedno na dveh visokih šolah in je prvo uspešno dovršila leta 1938. Ko smo mi vstopili na Akademijo, je bila ona že dobra poznavalka zagrebških razmer nasploh, posebej pa še političnih na univerzi. Marsikaj nam je koristnega povedala in svetovala ter nas povezovala in seznanjala s kolegi drugih fakultet, posebej pa še z našimi slovenskimi triglavani. Bila je takrat že član naprednih društev Svetlost, Radnički pokret, Ženski pokret, Kluba univerzitetno izobraženih žena, Kluba pacifistov, Kluba študentov filozofske fakultete in kasneje v Klubu slušateljev Akademije likovnih umetnosti. In tako dalje! Zato poglejmo začetno življenje te stare revolucionarke, ki ji ni do danes nihče posvetil nobene vrstice. Hkrati je to znak disonance naše kulturno-politične zgodovine, še posebej likovne.

Rojena je bila v Mariboru kot hči železničarja. Oče ji je umrl star 32 let. Komaj

štiri leta je imela, ko jo je vzel stric na Tirolsko, kjer je opravila tudi osnovno šolo. Srednji študij in učiteljske je dokončala v Mariboru. Že pred maturo je delala v Društvu mladih intelektualcev, dokler ga ni razpustil notranji minister Anton Korošec. Tu se je zbiral intelektualni levičarski vrh in med njimi tudi znani prosvetni in kulturni delavci iz Ljubljane in Zagreba. Njen največji mentor in marksistični vzgojitelj je bil profesor dr. Crnek, ki je učil na mariborski gimnaziji. Kot napredni teoretik in učitelj, slavist po stroki, je bil znan ne samo na Slovenskem, ampak tudi na Hrvaškem in v Beogradu. Nekaj pred vojno so ga premestili v Petrinjo. Med vojno so ga ustaši poslali v Jasenovac in tam umorili. V takem, levo angažiranem okolju je Ela delala že po letu 1930. Slikala je za podeželske odre, mitinge, tečaje, mnogo je ilustrirala in se seveda tudi organizacijsko usklajevala v vse mogoče takratne napredne akcije, dokler ni leta 1933 odšla v Zagreb, kjer se je vpisala na filozofijo, na oddelek za psihologijo in pedagogiko. Ta njen nazorski kontinuum beležimo še v večji meri v zagrebškem naprednem in aktivnem revolucionarnem procesu.

Ko smo se znašli z Gabrijelo na Akademiji, zlasti bodoči grudaši, smo si bili na jasnem, da je skoro vsak naš človek imel za seboj več ali manj hudega življenja. Če že ni bil zaprt, je bil vsaj zaslišan ter vpisan v črno knjigo policije. Ta je začrtala sled proti vrhu banovine in kdove kam so še segale te evidence. Izgubil si status samostojnega in svobodnega državljana. Ni bilo pričakovati podpore, štipendije, naročil, odkupov, pobud in razumevanja. Izkušnja je pokazala, da se je taka segregacija širila iz leta v leto. Kamorkoli si se zatekel za kako delo, je bila podoba, da so že vedeli, kdo si. Edini izhod so bile instrukcije, ki jih je bila Ela in vsi mi z njo siti do grla. Za

Gabrijela Spanring po izpustitvi iz ustaških zaporov v Zemunu 1942

malo denarja si odgovarjal za lenobo ali dostikrat zabitost malomeščanskega študenta-miljenčka. Proletarske otroke smo navadno iz razredne zavesti poučevali zastoj. Naša društva in naš tisk so bila brez denarja in vrh vsega še opazovana in kratkotrajne življenjske dobe. Razpuščali so te organizacije, društva in klube, jih pečatili, zaplenjevali vse vprek in k temu prilepili še nekaj aretacij ter zasliševanj.

Slikar-zemljaš Marjan Detoni je naslikal leta 1934 brezplačno menzo, najbednejšo zagrebško »Prehrano«, kjer je bil 365-krat v letu fižol za kosilo in por za večerjo. Kuhali so na loju in vsak je moral prinesiti žličo s seboj. Tja smo hodili, dokler ni dr. Andrija Štampar odprl Centralno akademsko menzo. Prav z Gabrijelo smo se včasih menili, kako nam pleše zaradi lakote pločnik pod nogami. Dostikrat se je zgodilo, da nismo imeli najosnovnejšega: časopisnega papirja in oglja za risanje. V prvem letniku nam je osnoval Krsto Hegedušić, naš profesor, nekakšno zadrugo z materialom, ki smo ga potrebovali. Še danes ne vem, kje in kako je oskrbel skromno in dragoceno zalogo, ki smo jo imeli v posebni omari. Njen čuvar in manipulant je bil Branko Zinauer, ki je pravično delil te pripomočke med najpotrebnejše.

Ta prvi risarski razred Krsta Hegedušića smo že večkrat opisali v zvezi z Grudo. Vsekakor je bil za nas, že formirane levičarje, odločilen za našo likovno pot. Čista risba je bila izrazilo realnega sveta, s tem tudi nazorsko izpovedovanje in objektivno občilo za gledalca. Poleg zelo pestre in nove

metode, ki jo je uvedel naš učitelj in s tem obogatil stari akademski sistem, nam je dal veliko pobudo z izvenšolskim risanjem in skiciranjem. Te bloke nam je pregledoval vsak petek in ob ponedeljkih nam vračal s pripombami in nasveti. Zato smo morali vsak dan na »terensko delo«: na sejme, urade oziroma borze za brezposelne, v čakalnice, parke, poliklinike, na tržnice, perone, predmestja in povsod, kjer se je kazala beda in krivica s čisto neponarejenostjo in odkritostjo. Zato ni naključje, da smo čutili nujnost formiranja skupine po vzoru Zemlje, saj nam je bil profesor vsak dan pri rokah s svojimi bogatimi likovnimi in organizacijskimi izkušnjami. Z ustanovitvijo Grude v začetku leta 1938, smo se še bolj strnili in hodili ob vsakem prostem času s skicirkami pod pazduho v najbednejše socialne naplavine takratne vladajoče družbe.

V tem razredu smo tudi pisali referate z razstav in jih prebirali ter razvijali pogovore. Mojster nas je tudi vodil na razstave, tako na primer v Beograd, Ljubljano in v Zagreb. Ob koncu leta smo pripravili razstavo, kjer smo si med seboj povedali mnenja, profesor pa je s svojim kratkim in natančnim izražanjem podal celoten razvoj in prerez dela vsakega izmed nas. Spomnim se, da je Elino risbo ocenil za konstruktivno, toda najbolj lirično.

Po letniku velikega akta profesorja Jose Kljakovića in poleg grafike pri profesorju Tomislavu Krizmanu, je Ela odšla v slikarsko šolo k profesorju Marinu Tartagliji, ki je veljal za najbolj subtilnega kolorista na Akademiji. V isto slikarsko šolo je vstopil grudaš Branko Zinauer, prav tako Mariborčan. Risba iz Hegedušičeve šole in Tartaglijevo slikarsko obravnavanje, je oblikovalo večjo konstruktivno trdnost slike. Ta sinteza je še danes zaznavna v delih Gabrijele. Ker so se grudaši razdelili poleg Tartaglijeve še v Babićevo in Becičevo šolo, so se njihove slike razlikovale v koloritu in slikarski obravnavi, sorodnost risbe pa je čutili pri vseh. Sledeč svojim idealom in poštenemu odnosu do umetnosti se Gabrijela ni do danes podredila modni sladkosnednosti. Njena dela so zakoreninjena v domačo stvarnost v smislu barvnega realizma.

Zagreb je bil revolucionarno ne samo razgiban, ampak tudi zelo nevaran. Gorje pasti policiji v pest, ker so bili zasliševalci krvoloki in ubijalci, ki so tekmovali s proslulo beograjsko glavnjačo. In vendar smo se spuščali zelo pogosto v akcije tudi na druge fakultete proti režimovcem in frankovcem, na ceste k manifestacijam prvega maja, osmega marca, k štrajkom, imeli smo kurirske poti in ilegalne sestanke. Ker je imela Akademija glas apolitičnosti, tako kot glasbene šole, smo pri nas lahko marsikaj skrivali, tiskali in se sestajali. Zato nismo doživljali vdorov in preiskav, pač pa je marsikdo imel doma policijsko preiskavo. Stežka je danes razumeti mlademu človeku, koliko usodnega ogrožanja je viselo vsak dan nad pionirji

Gabrijela Spanring-Žugel: Muzikant, 1939, lavis

revolucije. V našem poklicu so smatrali larpurlartisti napredni boj za razvrstitev umetnosti in s tega piedestala ocenjujejo še danes vsako socialno angažirano umetnost. Pod krinko kvalitete traja že nad dvajset let prava razredna vojna, ki ji ni primere v nobeni socialistični državi. Likovna umetnost je zavzela pravo tabuistično posredovanje s publiko. Gledalci ne vedo, kaj hoče »kreator« s svojimi izdelki, ker so sledovi narave, posebej še človeka zabrisani ali pa docela izločeni. Razlage tega pohoda so si nasprotujoče. Prva pravi, da je to samo-umevni razvoj zakonitosti modernega sveta. Rezultat nam je znan: maniristični, abstraktni, simbolni in tehnicistični izdelki, torej formalizem. Druga pravi, da je »nova pot« nihilistična, ker ruši tisočletne tradicije likovne umetnosti, da je to lažna revolucija, ki etično in moralno pušča ter odpira vrata metafiziki. To pa pomeni odtujevanje od resničnosti, od družbe in samemu sebi. Priznati moramo, da so se likovni »velesejmi«, kakršen je postal beneški bienale, žal, uve-

ljavili tudi pri nas ter postali prave modne revije. Nihče izmed organizatorjev, propagandistov-ocenjevalcev in »kreatorjev« ne misli na odgovornost pred zakladnico zgodovine in na bodočnost, ki pripada humanistični družbi.

Spanringova je preživljala v Zagrebu do bo vzpona Zemlje in leta 1935 njeno policijsko prepoved. Prišla je tja v letu izidov Hegedušičevih Podravskega motiva, v katerih je Miroslav Krleža v uvodniku zarezal globoko brazdo na levici. Vso polemiko po tisku, na predavanjih in v razgovorih, včasih nestrpno do nerazsodnosti, je živo spremljala. Sredi bitke: za propagandno angažiranje umetnosti ali za njeno svobodno ustvarjanje, je študirala na Akademiji pri zastopniku takega prepričanja, pri Krstu Hegedušiću. Že takrat smo dobro poznali izrek francoskega komuniste: ... več so vredna dobro izvedena Cézannova jabolka kot slabo naslikane demonstracije... Torej, lahko slikaš skozi svoj kritično-nazorski ideal socialne motive, toda ti morajo nastajati z doživetjem, s talentom in znanjem. Sicer pa so se vrstili tedensko socialni motivi na odru Tartaglijeve šole in večernega akta: cigani, brezposelni, prostitutke, starci, sezonci in matere z otroki. Na slikarskih stojalih so se skozi leto nizali ljudje z dna v pravo zbirko protesta.

Poleti 1938 je bila Ela aretirana v Mariboru, pred njo pa pisec teh vrstic v Ljubljani. Odsedela je nad mesec dni v ljubljanskih policijskih zaporih zaradi protinacističnih razglednic (narisal jih je Vlasto Kopač), ki naj bi jih razpečala v Zagrebu.

Gabrijela Spanring-Žugel: Na ulici, lavis, 1939

Gabrijela Spanring-Žugel kot partizanka

Dočakali smo v Zagrebu zlom Jugoslavije in ustanovitev najbolj krvoločne fašistične države v Evropi, tako imenovane Nezavisne države Hrvatske. Prvi udar je doživel Hegeđušić, aretirali ga je Gestapo. Ker smo ostali Slovenci brez sredstev, me je poklical Meštrović in dal na razpolago svojo plačo, ki smo jo lahko dvigali na rektoratu za najnujnejše življenjske potrebe. Seveda nismo mogli sprejemati njegovo plemenito pomoč, ker smo se raztepli iz Zagreba ali pa prišli v zapore. Prve dni julija so aretirali na stanovanju v Krajiški ulici Gabrijelo, njenega moža Albina Severja in Branka Zinaura. Isti dan so pobrali še kolege Alberta Kinerta, Mirando Morić in še nekatere, Hegeđušića so poslali v taborišče Gospić. Po več mesecih strašnih muk, sta Gabrijela in Zinauer prišla na svobodo, Albina Severja pa so poslali v Jasenovac in ga tam ugonobili. Medtem so iz obeh stanovanj izpraznili vso imovino, poleg nje pa tudi vsa slikarska dela, vse do poslednje skice. Spanringova je ostala brez vsega. Nekaj časa je hodila h kiparju Avgustinciću, da si je zaslužila za vsakdanji kruh. Ker je grozila ponovna aretacija, je bežala v Zemun, kjer je

dobila skromno zaposlitev pri tvrdki Moser in nadaljevala z organiziranim ilegalnim delom. Od tu, kjer je bila zopet ogrožena, je odšla v sremski partizanski odred in kasneje v Peto sremsko brigado. Velikokrat je prehodila v strašnih ofenzivah pot med Savo in Durmitorjem. Jeseni leta 1944 so jo poslali v bolnico Quassano pri Bariju. Ko je kasneje bila odrejena v tehniko v Bariju, so jo kmalu poslali s Četrto prekomorsko brigado v domovino. Vse do konca je bila v tej brigadi kulturni referent. Po osvoboditvi je risala partizanske bolnice z Lebezom, Lamutom in Doretom Klemenčičem (Četrta armija, sanitetni oddelek). Nekaj časa je še poučevala v šolah v Ljubljani in Beogradu, potem pa si je ustvarila s Francetom Žuglom novo družino ter odšla z njim na pot po svetu. Vsa leta študija je bila brez staršev in se prebijala z najbolj skromnimi sredstvi skozi trdo življenje. V svoji novi družini je doživela prvič v svojem življenju notranji mir in srečo. Kljub novim dolžnostim, si je vedno našla čas in voljo za slikanje. Razstavila je v Združenih državah Amerike, v Evansonu in v Chicagu, kjer je prejela prvo nagrado (1955). Ko je bila v Franciji, je priredila razstave v Poitiersu, Strassbourgu, Montmorillonu in v Châtellerauxu. Pri nas je nekajkrat sodelovala za osmi marec in na razstavah ULUSA v Beogradu. V Ljubljani je v našem društvu razstavljala v prvih dveh letih po osvoboditvi.

Po stalni naselitvi v Ljubljani je pričela intenzivneje z likovnim delom. Posvetila se je pokrajini, tihožitju in predvsem portretu otroka. Na prvi razstavi Grude leta 1968 v mariborski umetnostni galeriji je prispevala 19 del. Sledile so razstave iste skupine v ljubljanski Mestni galeriji, potem v Kranju in v Zagorju ob Savi (vse leta 1969) in končno na Vrhniki (1970). Na likovnih prireditvah Društva slovenskih likovnih umetnikov v Moderni galeriji zasledimo njena dela v letih 1970, 1971 in 1972. Slikala je tudi v dveh slikarskih kolonijah: v Izlakah pri Zagorju ob Savi, kjer je tudi razstavila in na Borlu. Slednja kolonija je priredila razstavo v Ptujju in Mariboru (1972). Portretna slika pa visi tudi v galeriji jugoslovanskih portretov v Tuzli. Njen dnevni prostor-ateljé je poln olj, akvarelov in risb, ki nam pričajo o veliki vnemi njenega umetniškega dela in razvoja.

Po svojem značaju skromna in tovariška, ne kaže v svojih delih posledic golgot, ki jo je preživela, ampak so njene slike vedre in v barvah melodiozno ubrane. Kot vsakdo rad pokramlja v iskreni družbi Gabrijele, tako delujejo njena platna kot melodije pomladnega razpoloženja. Iz njih odseva velika ljubezen do sveta in neizčrpna moč do življenja brez sovraštva. Temu bi se reklo plemenitost, ki je je prav malo še na svetu.

Ob izidu temeljnega dela nobelovca A. I. Solženicina

Prvi dve knjigi prvega dela tega mogočnega, na več delov preračunanega dokumentarnega romana o dogodkih v začetku prve svetovne vojne, ki ju je Aleksander Solženicin napisal že v letih 1969/70 sta, kakor je znano, zaradi najrazličnejših okoliščin lahko izšli šele leto pozneje, pa še to ne doma v Sovjetski zvezi, marveč v nekaterih zahodnih državah. »Ta knjiga,« je o tem zapisal sam avtor — Nobelov nagrajenec, ki se nad njim še vedno križajo meči neizprosnih razsodnikov, tožnikov in zagovornikov, »zdaj ne more biti natisnjena v naši domovini drugače kakor v samozaložbi — in sicer iz nasprotovanja cenzure, ki ga normalna človeška pamet ne more razumeti, pa tudi že iz preprostega razloga, ker bi moral pisati besedo Bog z malo začetnico. In v tako poniževanje se kratko in malo ne morem ukloniti. Direktiva, da je treba pisati besedo Bog neizogibno z malo začetnico, je ceneno ateistično drobižarstvo, ozkosrčnost... Da niti ne govorim o tem, da bi v ustih in predstavah ljudi iz leta 1914 beseda ‚bog‘ z malo pomenila tudi zgodovinsko laž.«

Nedvomno pa je bilo, tudi glede na izkušnje iz zadnjih nekaj let, takih razlogov še veliko več. Med drugimi tudi že v naprej odklonilno stališče kritike in »kritike« — in to ne le doma v SZ, marveč tudi v nekaterih vzhodnoevropskih deželah, kjer so se ob Solženicinovih delih spotali dostikrat še prej, preden so jih dobili v roke in utegnili prebrati. Poleg tega pa se literarne vrednosti Solženicinovega pisanja skorajda niso dotikali, ampak so ga ocenjevali predvsem s stališča političnih kriterijev, saj naj ne bi tudi »Avgust štirinajstega«, podobno kot druga njegova dela, ustrezal potrebam in zahtevam angažiranja v konkretnem političnem trenutku.

»Avgust štirinajstega« pomeni vsekakor Solženicinovo življenjsko delo. »Temeljna ideja, ki jo začenjam uresničevati s to prvo knjigo,« je namreč še zapisal, »se mi je porodila leta 1936, ko sem končal srednjo šolo. Po tistem se nisem nikoli več ločil od nje, saj sem jo pojmoval kot poglobilni cilj svojega življenja; z drugimi deli sem se ukvarjal samo zaradi posebnih dogodkov v svojem življenju in zaradi gostote sodobnih vtisov — drugače pa sem se ves čas pripravljaj in zbiraj gradivo samo za to zamisel in jo poskušal uresničiti. In glejte, zdi se mi, kakor da sem že malo prepozen: mogoče ne bom imel več zadosti življenja niti ne zadosti ustvarjalne domišljije, da bi dokončal to dvajsetletno delo, medtem pa so pomrli že skoraj vsi sodobniki tistih dogodkov, ki bi me mogli popraviti, dopolniti, mi sporočiti stvari, ki niso zapisane in niso ohranjene. In v moji domovini je sleherno zbiranje gradiva, ki je drugim dostopno, meni onemogočeno. Pri tem pa so se ruski pisatelji, po letih starejši od mene, izognili poglobilni temi naše novejšje zgodovine ali pa so se je le površno dotaknili. Se toliko manj pa je upanja, da se je bodo lotili mlajši od mene... In tako sem moral sam poskusiti!«

Stisk in razpotij polno sodobnost in še bolj žgočo polpretoklost, ki nosi pečat velikega samodržca Stalina in se ji je Solženicin v drugih svojih delih največ posvečal, je to pot zamenjal pogled v že bolj odmaknjeno obdobje izpred skoraj šestdesetih let, ko je z izbruhom prve svetovne vojne napočil začetek konca že oslabele carske Rusije. Porazi, ki jih je ruska vojska doživela po pre naglo in pomanjkljivo pripravljenem vpadu v tedanjo vzhodno Prusijo (med današnja poljska Mazurska jezera) so bili pravzaprav že usodni. Pomenili so še novo zaostritev že

tako napetih notranjih razmer, ki so pripeljale do razsula stare Rusije in do velike Oktobrske revolucije ter začetka nove socialistične Sovjetske zveze.

Pri popisovanju vojaških operacij, sprva zmagoslavnega pohoda in naposled brezglavega bega, si je Solženicin pomagal s podatki, ki so mu bili pač na voljo. Skušal je znova prevrednotiti in pregledati uradne verzije o tedanjih dogodkih in krivicah za boleč poraz, pri čemer je seveda večkrat prišel do drugačnih zaključkov. Ob vsem pa si je pomagal še z vrsto novih učinkovitih prijemov, ki jih v njegovem literarnem ustvarjanju doslej še nismo zasledili; tako je na primer med »normalno« besedilo uvrstil nekaj pregledov, ki brez sodelovanja oseb dodatno pojasnjujejo splošen potek dogodkov, nekajkrat si je nato pomagal z zanimivimi in ilustrativnimi montažami gradiva (oglasov, člankov ...) iz tedanjega tiska, v poglavjih s filmskega platna pa srečamo bodisi trenutne bodisi postopne spremembe kadrov, kakor bi jih videlo oko filmske kamere in ki bralcu še bolj živo in prepričljivo približajo grozo vojnega pustošenja. Za lažjo

prostorsko orientacijo pa je zelo koristen tudi ob koncu druge knjige priložen zemljevid ozemlja, na katerem so se odvijale vojaške operacije ruskih in nemških armadnih skupin.

Ne glede na to, da je čutiti, kako je delo še nedokončano, ali kakor pravi sam avtor, da je ta knjiga »samo prvi del romana, ki ima več delov. Zato ne poskuša biti končana in ji tudi ni do posebnega razvoja oseb...«, kljub temu torej, predstavlja že ta prvi del veličastno skico, še ne povsem dodelano podobo iz mogočne, z epsko širino zajete freske dogajanj, ki so v sebi že nosile kali temeljitih družbenih sprememb. Nemara lahko zato v prvem delu romana »Avgust štirinajstega« že vidimo zasnovo za novo mogočno literarno epopejo, kakršnih sta tako starejša kakor tudi novejša ruska književnost od Tolstoja do Šolohova že dali dolgo vrsto.

Knjigo, ki je izšla pri založbi Mladinska knjiga, je zares mojstrsko poslovenil Janko Moder, učinkovito notranjo in zunanjo podobo zanjo pa je zasnoval Dušan Osredkar.

Partizanske tiskarne na Slovenskem

Slavko Rupel

Ne preseneča nas, da je uredniški odbor uvrstil med knjige iz zbirke »Knjižnica NOV in POS« tudi knjige o partizanskih tiskarnah, saj sodijo ta dela prav gotovo v zbirko, ki prikazuje boje, napore in zmage slovenskih partizanov. Prva knjiga, ki prikazuje osrednje partizanske tiskarne, je kot 40. knjiga omenjene zbirke že izšla, druga je v tisku. Pod naslovom »Partizanske tiskarne na Slovenskem«, I. Osrednje tiskarne, jo je napisal Jože Krall. V svojem uvodu pojasnjuje avtor značaj dela. O delu partizanskih tiskarn, zlasti tistih, ki so v prvem obdobju osvobodilnega boja delovale v Ljubljani, je bilo razmeroma precej napisanega. Vendar je značaj teh sestavkov predvsem memoarskega značaja. Manj izčrpnega je bilo napisanega o drugem obdobju partizanskega tiskarstva, ki se je po kapitulaciji Italije razmahnilo na osvobojenem ozemlju, predvsem na Dolenjskem. Vsa dela, ki govorijo o partizanskem tiskarstvu so avtorju služila kot informacija, dela, ki so bila napisana na podlagi dokumentarnega gradiva, pa kot predдела, potrebna za temeljit zgodovinski oris ilegalnega in partizanskega tiskarstva in osvobodilnega tiska sploh. Tega pa naj bi predstavljala knjiga, ki jo imamo sedaj pred seboj. »Namen mojega dela,« pravi

avtor, »je, da na osnovi arhivskih podatkov in že objavljene literature ter ob primerjavi zbranih podatkov tiskov obeh tiskarn in drugih pričevanj podam čim polnejšo sliko razvoja in dela obeh osrednjih tiskarn v okviru Centralne tehnike KPS«. Kot pravi torej avtor in kot nam pove značaj knjige, gre za znanstveno delo o partizanskih tiskarnah. Delo, ki naj obdela vse gradivo o osrednjih partizanskih tiskarnah in ki naj ugotovi ne samo delovanje tiskarn, nastanek, razvoj dela, sodelavce, temveč predvsem tudi vse tiske, njihovo naklado in sploh bibliografske podatke o vseh tiskih osrednjih partizanskih tiskarn. Po vsem tem je tudi jasno, da so v tej knjigi obdelane osrednje partizanske tiskarne, ki so delovale na Dolenjskem po kapitulaciji Italije in da bodo na primer partizanske tiskarne na Primorskem obdelane v drugi knjigi.

Po pregledu političnega in vojaškega položaja pred kapitulacijo stare Jugoslavije in po njej govori avtor najprej o ustanovitvi in delu Centralne tehnike KPS. Nato razpravlja o delu partizanskih ilegalnih tiskarn v Ljubljani. Tu so delovale znane tiskarne: Podmornica, Tunel, tiskarna Toneta Tomšiča, Tehnika, Jama ali Truga in še posebej cinkografija. V naslednjem poglavju obrav-

nava avtor značaj in delo ciklostilnih tehnik na Dolenjskem pred kapitulacijo Italije. Nato pa šele preide k osrednji temi, prikazujoč delo dveh osrednjih partizanskih tiskarn, tiskarne Triglav in Partizanske tiskarne, v obdobju do konca vojne. Na koncu je še poglavje o slovenskem partizanskem tisku v Dalmaciji.

Kdor bo prebiral to delo Jožeta Kralla, bo lahko ugotovil, da je avtor opravil veliko delo in da mu je uspelo zbrati najbrž vse, kar je bilo na voljo gradiva o delu osrednjih

partizanskih tiskarn na osvobojenem ozemlju po letu 1943. Tudi glede ilegalnih tiskarn v Ljubljani je podal zaokrožen in izčrpen pregled njihovega dela, čeprav bi že sam prikaz dela teh lahko zapolnil celo monografijo. To gradivo, ki že presega povprečno zanimanje udeležencev osvobodilnega boja in današnjih bralcev, je širše morda manj zanimivo, je pa seveda dragoceno. Kot znanstveno delo bo knjiga pomenila tehten prispevek k zgodovini partizanskega tiskarstva.

Knjiga o junaku iz Kobarida

Slavko Rupel

Partizanska knjiga je zapolnila veliko vrzel v naši tovrstni literaturi s tem, ko je izdala knjigo posvečeno nemu izmed primorskih junakov, med vojno umrlemu Andreju Manfredi iz Kobarida. Knjiga, ki jo je napisal Vid Vremec in ki po svojem značaju predstavlja biografijo, pomeni oživitve spomina na mladega primorskega fanta, študenta in revolucionarja, borca za narodne in socialne pravice, ki je podlegel v boju s fašizmom.

Res je sicer, da Andrej Manfreda doslej ni bil pozabljen. Že v času osvobodilnega boja je bil po njem poimenovan prvi kobariški bataljon. Po osvoboditvi so mu v Kobaridu postavili spominsko ploščo, po njem poimenovali dijaški dom kakor tudi eno izmed ulic domačega mesta. Toda najbrž smo storili še vse premalno, da bi zanj zvedeli v širši slovenski javnosti in da bi člana tajne organizacije TIGR (Trst, Istra, Gorica, Reka), obsojenca prvega tržaškega procesa, člana italijanske komunistične partije, dobrega marksističnega teoretika in vodilnega komuniste v domačem kraju, поблиže spoznali.

Knjiga, ki jo imamo sedaj pred seboj, predstavlja biografijo Andreja Manfrede. Vendar ne prikazuje samo življenja in delovanja mladega kobariškega revolucionarja, temveč zajema snov širše in osvetljuje vsa dogajanja v zvezi z njim. Tako nas najprej seznanja s pomembnejšimi dogodki na Kobariškem in prikazuje usodo mesteca v času

prve svetovne vojne in prvih dneh italijanske okupacije.

Fašizem na pohodu je naslov drugega poglavja. V njem zvmemo tudi o Andrejevih mladih in dijaških letih, o protifašistični manifestaciji mladine na Krnu. Pripoveduje o ustanovitvi protifašistične organizacije, o Andrejevem delovanju za slovensko narodno stvar.

Obširno poglavje je posvečeno prvemu tržaškemu procesu, na katerem je bil Andrej septembra leta 1930 obsojen na 10 let ječe, ki jo je prestajal v eni izmed italijanskih zloglasnih jetnišnic. Sledi prikaz kratkega delovanja doma, ko je bil Andrej po krajšem bivanju v jetniškem zdravilišču pogojno odpuščen domov. Toda čeprav bolan doma ni miroval; zaradi protifašističnega delovanja so ga spet aretirali in znova obsodili. Kazen je spet prestajal v temnici, kjer je v čudnih okoliščinah umrl julija 1943, ne da bi dočakal padec fašizma.

Knjiga je napisana živo in zanimivo, poleg življenja prikazuje tudi druge razmere na Primorskem in daje manj poučenemu bralcu jasno podobo protifašističnega boja. Avtor osvetljuje čas in ljudi v njem, poudarja narodnostno predanost in socialno zrelost vseh tistih, ki so padli kot žrtve v tem boju. Zaslužili so odlikovanje narodnega heroja. Skoda, da je knjiga tako polna tiskarskih napak, da niti založbi niti vsem sodelavcem tiskarne ne more biti v čast.

Prejeli smo v oceno

Dore KLEMENCIC-Maj: *Izgubljeni zapiski*. Notranja oprema Jelka Rijavec. Izdala in založila Partizanska knjiga. V Ljubljani 1973.

Ivan RENKO: *Vojkov vod*. Ilustriral in opremil akad. slikar Branko Simčič. Izdala Partizanska knjiga. V Ljubljani 1973.

